

८७२७

ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय का. वा.

दा. क्र. ७२७

कारगांवकर ग्रंथमाला : ८

मुलांचे इकबाल

संपादक

श्रीपाद जोशी

प्रस्तावना

आचार्य स. ज. भागवत

IRBK-0108127

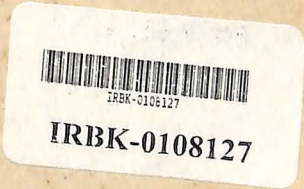
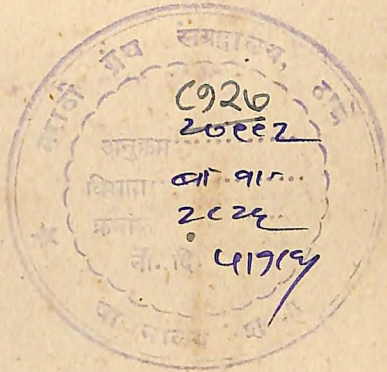
IRBK-0108127

श्री मौनी विद्यापीठ, गारगोटी (कोल्हापूर)

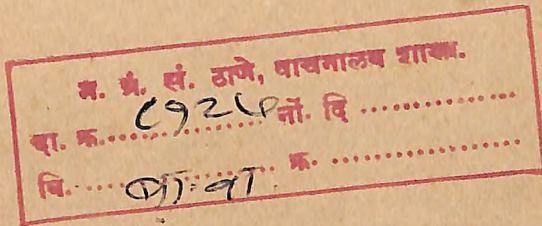
मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र.

अनुक्रम... २५६२ ... वि: ... वाचनालय

क्रमांक ... २८२५ ... नों: दि: ... ४-१-६१

मुलांचे इकबाल

संपादक
श्रीपाद जोशी

प्रस्तावना
आचार्य स. ज. भागवत

प्रकाशक :

श्रीपाद जोशी

कार्यवाह, प्रकाशन विभाग

श्री मौनी विद्यापीठ, गारगोटी

मूल्य

रु. १=५०

प्रमुख विक्रेते :

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, कोल्हापूर.

आवृत्ति पहिली

१५ ऑगस्ट १९६०

मुद्रक :

गो. वा. कुलकर्णी

सेवा मुद्रणालय,

१६७ बी, कोल्हापूर.

संपादकीय

आधुनिक कालांत जागतिक कीर्ति लाभलेले दोनच महाकवी भारतांत होऊन गेले. एक गुरुदेव रवींद्रनाथ ठाकुर आणि दुसरे अल्लामा (पंडित) मुहम्मद इकबाल. या दोघांच्याहि काव्यांनी जगांतील रसिकांचें व विद्वानांचें लक्ष वेधून घेतलें. भारतीय संस्कृति व शुद्ध इस्लाम यांचे ते प्रवक्ते मानले गेले.

या दोन कवींमध्ये एक साम्य दिसून येतें. एकीकडे अगदी लहान मुलांनाहि सहज समजतील इतक्या सोप्या आणि दुसरीकडे मी मी म्हणणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या प्राध्यापकांनाहि विचार करायला लावतील अशा अवघड कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. जणू ते दोन प्रचंड सागर आहेत. ज्याच्याजवळ जेवढें पात्र असेल, तेवढें पाणी त्याला त्या सागरांतून मिळूं शकतें.

महाराष्ट्रांतील कुमारांना इकबालांच्या उर्दू कवितांचा आस्वाद घेतां यावा या हेतूने आचार्य स० ज० भागवत यांच्या प्रेरणेने कांहीं वर्षांपूर्वी मी हा संग्रह तयार केला होता. सदर संग्रह श्री मौनी विद्यापीठाच्या प्रकाशन-विभागातर्फे आतां प्रकाशित होत आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे.

कोणतीहि कविता नीट समजण्यासाठीं केवळ त्या कवितेची भाषा कळणें पुरेसें नसतें. त्या कवितेच्या मागील बैठक, कवीचें तत्त्वज्ञान व ती कविता लिहिल्यांतील त्याचा हेतु यांची चांगली ओळख असावी लागते. त्या दृष्टीने या संग्रहांतील कवितांच्या प्रारंभी जें थोडेसें प्रास्ताविक विवेचन करण्यांत आलें आहे त्याचा चांगला उपयोग होऊं शकेल. परंतु तेवढें पुरेसें न वाटल्यामुळे इकबालांच्या तत्त्वज्ञानासंबंधी आवश्यक तेवढें विवेचन आचार्य स० ज० भागवत यांनीं करावें, अशी त्यांना विनंती करण्यांत आली व ती त्यांनीं कुपेनें मान्य केली. आचार्यांची ही प्रस्तावना कुमार वाचकांना सहजासहजी समजणार नाही, हे उघड आहे. त्यासाठीं त्यांना आपल्या अध्यापकांचें साद्य ध्यावें लागलें.

अध्यापकांनी प्रस्तावनेंतील विवेचन समजून घेऊन विद्यार्थ्यांना विशद करून सांगावें अशी अपेक्षा आहे.

सदर संग्रहांतील कवितांचे शब्दार्थ व संदर्भ तयार करण्याच्या कामी दिल्लीच्या जामिया मिह्लिया इस्लामिया या विद्यापीठाचे प्राध्यापक डॉक्टर सैयद आबिद हुसैन यांनी आपलेपणानें जें साह्य दिलें त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. नव्या उदार भारतीय संस्कृतीचे प्रवक्ते व उद्गाते या नात्यानें डॉक्टर आबिद हुसैन यांनी जागतिक कीर्ति मिळविली आहे. त्यांच्या सारख्या विद्वानांचें सहकार्य मिळणें हें आम्ही आमचें भाग्य समजतो.

महाराष्ट्रांतील विद्यार्थी व शिक्षक या संग्रहाचा चांगला उपयोग करून घेतील अशी मी आशा बाळगतो.

श्री मौनी विद्यापीठ,
गारगोटी
१५ ऑगस्ट १९६०

— श्रीपाद जोशी

अनुक्रमणिका

इकबाल : विचार - परिचय आचार्य स. ज. भागवत ९-१६

भाग १ कवितांचे परिचय १७-३०

१ बच्चेकी दुआ १९

२ माँका ख्वाब २०

३ एक मकड़ा और मक्खी २१

४ परिन्देकी फरियाद २२

५ एक गाय और बकरी २३

६ हमदर्दी २४

७ एक परिन्दा और जुगनू २५

८ एक पहाड़ और गिलहरी २६

९ तिफले शीरख्वार २७

१० हिन्दोस्तानी बच्चोंका कौमी गीत २८

११ तराना-ए-हिन्दी २९

१२ नया शिवाला ३०

भाग २ रा कविता, शब्दार्थ व अर्थ

१ बच्चेकी दुआ ३२

२ माँका ख्वाब ३४

३ एक मकड़ा और मक्खी ३८

४ परिन्देकी फरियाद ४४

५ एक गाय और बकरी ४८

६ हमदर्दी ५४

७ एक परिन्दा और जुगनू ५६

८ एक पहाड़ और गिलहरी ५८

९ तिफले शीरख्वार ६२

१० हिन्दोस्तानी बच्चोंका कौमी गीत ६६

११ तराना-ए-हिन्दी ७०

१२ नया शिवाला ७२

इकबाल : संक्षिप्त जीवन-परिचय

डॉक्टर सर शेख मुहम्मद 'इकबाल' यांचा जन्म सियालकोट (पश्चिम पंजाब - पाकिस्तान) येथे ता. २२ फेब्रुवारी १८७३ रोजी झाला. त्यांचे पूर्वज सप्रू आडनांवाचे काश्मीरी ब्राह्मण होते. 'इकबाल' म्हणजे 'भाग्य' हे कवीचें टोपणनाव.

सियालकोट येथे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करून इकबाल लाहौरला आले आणि तेथील गव्हर्नमेंट कॉलेज मधून एम्. ए. झाले. एम्. ए. परीक्षेत ते पंजाब विद्यापीठांत पहिले आले व त्यांना सुवर्णपदक मिळाले. पुढे त्याच कॉलेजांत ते प्राध्यापक झाले. त्यावेळीं तेथे प्रोफेसर आर्नाल्ड हे प्राध्यापक होते. त्यांच्याशी इकबालांचा घनिष्ठ परिचय झाला. या आर्नाल्ड-साहेबांनी इकबालांच्या जीवनावर खूप परिणाम केला.

कांहीं दिवस अध्यापनाचें कार्य केल्यानंतर १९०५ सालीं इकबाल इंग्लंडला गेले. तेथील केंब्रिज विद्यापीठांतून नीतिशास्त्राची पदवी घेऊन ते जर्मनीला गेले. तेथे 'फलसफा-ए-ईरान' (इराणचें तत्त्वज्ञान) हा प्रबन्ध लिहून त्यांनी डॉक्टरांत मिळविली. तेथून पुनः इंग्लंडला येऊन ते बॅरिस्टर झाले आणि १९०८ सालीं भारतांत परत येऊन लाहौर येथे वकिली करूं लागले.

राजकवि 'दाग' हे इकबालांचे काव्यगुरु असले तरी 'गालिब' कवींवरहि त्यांची खूप भक्ति होती. त्यांनीं उर्दूप्रमाणेंच फारसी भाषेंतहि कविता लिहिली आहे. 'बाँगे दरा' (काफिल्याची घंटा) हा त्यांच्या उर्दू कवितांचा सर्वांत अधिक लोकप्रिय संग्रह. 'मुलांचे इकबाल' मध्ये घेण्यांत आलेल्या कविता याच संग्रहांतील आहेत. याखेरीज इकबालांच्या उर्दू कवितांचे आणखी दोन संग्रह, फारशी-कवितांचे चार ग्रंथ व कांहीं गद्य ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

आधुनिक उर्दूचा हा महाकवि ता. २१ एप्रिल १९३८ रोजी कालवश झाला.

इकबाल : विचार-परिचय

डॉक्टर मुहम्मद इकबाल हे तत्त्वज्ञ आणि कवि म्हणून प्रख्यात आहेत. रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांच्या प्रमाणेच इकबाल यांनाहि भारतांत आणि भारताबाहेरच्या अखिल विश्वांत ख्याति लाभलेली आहे. या दोन महापुरुषांत प्रकृतिभेद व विचारभेद असला तरी त्यांच्या कार्याच्या स्वरूपांत साम्यहि आढळते. रवीन्द्रनाथांनी संस्कृतिसमन्वयाचा पुरस्कार केला असला तरी त्यांचे जीवनदर्शन औपनिषदिक ऋषींच्या जीवनदृष्टीचे स्पष्टीकरण करणारे मानले जाते. इकबाल यांच्या काव्यांतून आणि तात्त्विक प्रबंधांतून कुराणांतील जीवनदर्शनाचे नवसंस्करण प्रकट झाले आहे. या दोनहि महापुरुषांच्या कृतींचा महाराष्ट्राला जितका यथार्थ परिचय होईल तितले चांगले.

भारताच्या विविध भाषांतील साहित्याचा व विचारांचा परस्परांना परिचय करून देण्याची सांस्कृतिक चळवळ सध्या आपल्या देशांत सुरू झालेली आहे. नागरी लिपीच्या द्वारे असा परिचय सुलभतेने होऊ शकतो हेहि आतां सर्वमान्य झालेले दिसते. उर्दू भाषेतील साहित्याचा व विचारांचा परिचय करून घेण्यासाठी नागरी लिपीचा फारच मोठा उपयोग होऊ शकतो हा अनुभव हि वाढू लागला आहे. प्रस्तुत पुस्तकाचा प्रयत्न हा एक असाच नमुना मानतां येईल.

या पुस्तकांत महाकवि इकबाल यांनी मुख्यतः मुलांसाठी लिहिलेल्या उर्दू कवितांचा संग्रह करण्यांत आलेला आहे. या संग्रहाच्या द्वारा मराठी वाचकांना इकबालांच्या साहित्यवाटिकेंत सुलभतेने प्रवेश करितां येईल. असेच आणखी एक दोन संग्रह निघाले तर इकबालांच्या प्रौढ-गंभीर विचारांचा देखील परिचय होऊ शकेल.

कोणताहि मोठा पुरुष विकसनशील असतो; कारण विकासक्षमता हेच मोटेपणाचे बीज आहे. इकबालांच्या बाबतीत असेच घडले. इकबाल बालपणी आणि तरुणपणी ज्या भारतीय वातावरणांत वाढले, त्यांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि परंपरागत अध्यात्म यांचे आकर्षण मोठ्या प्रमाणांत होते. त्यामुळे त्यांची काव्य-प्रतिभा जेव्हां प्रथम फुलून आली तेव्हां याच दोन वृत्तींचा आविष्कार त्यांत स्वाभाविकपणे झाला. 'हिन्दोस्तां हमारा' हे इकबालांचे या काळांतले गीत एकदम भारताचे राष्ट्रगीत बनले. प्रस्तुत ग्रंथसंग्रहातील सर्व कविता याच काळांतली आहेत.

उच्च अध्ययनासाठी जर्मनी आणि इंग्लंड या देशांत जाऊन राहिल्यानंतर इकबालांनी इस्लाम धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचा सखोल अभ्यास केला. निरनिराळ्या

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर त्यांची धर्म व तत्त्वज्ञान या विषयीची स्वतःची बैठक स्थिर झाली. यानंतर त्यांच्या काव्याला निराळा आश्रय लाभला. जडवाद, राष्ट्रवाद किंवा भौतिक सुखवाद त्यांना उथळ आणि असमाधानकारक वाटू लागला. इस्लामचा सन्देश जगांतील साऱ्या मानवांसाठी आहे व इस्लामची जीवनदृष्टि व्यक्ति आणि समाज या दोहोंनाहि अधिक यथार्थ मार्गदर्शन करणारी आहे असा त्यांचा दृढ विश्वास बनला. ही आपली दृष्टि प्रथम जगांतील साऱ्या इस्लामी समाजाला उपलब्ध करून द्यावी म्हणून त्यांनी पश्चिम भाषेत काव्यरचना केली. या त्यांच्या तात्त्विक काव्यांचे इंग्रजी अनुवादहि अधिकारी पुरुषांनी करून ठेविले आहेत. उर्दू भाषेतहि त्यांनी आपले नवे विचार काव्यरूपाने व्यक्त केले आहेत. भारतीय तत्त्वज्ञानांत विवेकानंद, टिळक, अरविंद यांनी जी वैचारिक कामगिरी केली आहे त्या तोडीची कामगिरी इस्लामच्या बाबतीत इकबाल यांची झाली आहे, असे म्हणता येईल.

प्रस्तुत ग्रंथांत समाविष्ट केलेल्या दहा कवितांपैकी आठ कविता मुलांसाठी लिहिल्या असल्याचें इकबालांनी स्वतःच नमूद केले आहे. त्यांपैकी सहा कविता अनुवादरूपी आहेत, असेंहि त्यांनी सांगितलेले आहे. ' एक परिन्दा और जुगनू ' ही कविता मुलांसाठी लिहिलेली नसली तरी तिच्यातील बहुतेक भाग मुलांना समजण्यासारखा असल्यामुळे ती येथे संग्रहित करण्यांत आलेली आहे. ' तिफले शीखार ' ही कविता बालकालाच उद्देशून असल्याने इकबालांची बालकाकडे पाहण्याची दृष्टि समजण्यासाठी तिचा या संग्रहांत मुद्दामच समावेश केलेला आहे. कविता अनुवादित असल्या तरी कवि आपल्या आवडीनेच निवड करित असल्यामुळे कवीची दृष्टिहि त्यांत व्यक्त झालेली असते असे म्हणता येईल. म्हणून या सर्व कवितांमधून इकबाल यांची शैक्षणिक दृष्टि व्यक्त झाली आहे असें मी मानतो.

बालकांचे आणि बालकांच्या शिक्षणाचे महत्त्व जगांतील साऱ्या विचारवंतांनी मान्य केलेले आहे. ' आत्मा वै पुत्रनामासि ' या प्रसिद्ध वैदिक वचनांत वर्णिलेले पुत्राचे स्वरूप सर्वमान्य आहे. व्यक्ति मर्त्य असली तरी समाज अमर असतो; आणि संततीच्या रूपाने व्यक्तीला मरणावर मात करितां येते. जीवनाच्या आशा-आकांक्षा पिढ्या-पिढ्यांतून साकार आणि सफल होण्याचा प्रयत्न करित असतात. संस्कृतीचा वारसा पित्याकडून पुत्राकडे, गुरूकडून शिष्याकडे जात राहातो. शिष्य हाहि पुत्रच होय. पैतृक परंपरेचे जतन करणे एवढेच पुत्राचे काम असते असे नाही. जन्मतः मिळालेल्या सांस्कृतिक संपत्तीत स्वतःच्या

संशोधनानें व प्रयत्नानें अधिकाधिक भर घालणें हें दर पिढीचें कर्तव्य मानलें जातें. यासाठी बालकांच्या विकासांत अनुकरणापेक्षां प्रयोगाला आणि आज्ञापालनापेक्षां स्वतंत्र विचाराला अधिक स्थान असलें पाहिजे, असें आजचे शिक्षणशास्त्रज्ञहि म्हणतात. आधुनिक भारतांत गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांनीं हीच दृष्टि आपल्या शिक्षणविचारांत व प्रयोगांत वापरल्याचें प्रसिद्ध आहे. इकबाल यांनीं स्वतः शिक्षण-संस्था निर्माण केल्या नसल्या तरी त्यांच्या काव्यांतून आणि विशेषतः त्यांच्या जीवनदर्शनांतून त्यांची शिक्षणविषयक दृष्टि समजून घेतां येतें. प्रो. सैयदैन यांनीं आपल्या 'Eqbal's Educational Philosophy' या लोकप्रिय पुस्तकांत इकबाल यांची शिक्षणविषयक दृष्टि उलगडून दाखविण्याचें कार्य यशस्वितेनें केलें आहे. ही दृष्टि प्रस्तुत संग्रहांतील कवितांत पूर्णत्वानें व्यक्त झाली आहे असें अर्थातच म्हणतां येणार नाही; पण तिचीं बीजे येथें सांपडतील.

माणूस समाजांतच जन्म घेतो आणि समाजामुळेंच त्याचा हरतऱ्हेचा विकासहि होऊं शकतो; म्हणून प्रत्येक माणसाला समाजांत राहून आपला सर्वांगीण विकास कसा घडवून आणावयाचा याचें मार्गदर्शन शिक्षणानें करावयाचें असतें. व्यक्तीच्या जीवनांत भौतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक असे तीन प्रकारचे संघर्ष स्वाभाविकपणें निर्माण होतात. या तीनहि संघर्षांचें निराकरण करून शांतिमय जीवनाचा आस्वाद घेण्याची पात्रता प्रत्येक माणसाला मिळवून देणें हेंच संस्कृतीचें प्रयोजन आहे. माणसाला देहधारणेसाठीं अन्न, वस्त्र, घर इत्यादि नानाविध भौतिक वस्तू आवश्यक असतात. आणि त्यांच्यासाठीं त्याला बाह्य सृष्टीशीं सम्बन्ध जोडावा लागतो. हा सम्बन्ध सुखमय आणि शांतिमय होण्यासाठीं नानाविध शास्त्रीय ज्ञानांची गरज उत्पन्न होते. या ज्ञानांचा संग्रह करीत राहाणें हा मानवसंस्कृतीचा महत्त्वाचा पाया आहे. या पायावर मानवाच्या समाजमंदिराची उभारणी होत असते. या ठिकाणीं माणसाचा इतर माणसांशीं संबंध येत असतो; आणि यांत नाना प्रकारचे संघर्ष निर्माण होऊं शकतात. वैर, हिंसा आणि परस्परविनाश हीं या संघर्षांचीं फलें आहेत. त्यामुळें माणसाचें जीवन अशांत आणि असफल होत असतें. माणसां-माणसांमधील संघर्षांचा परिहार करण्याची शक्ति प्रेमभावनेंतच आहे. ही प्रेमभावना सर्व माणसांत दृढमूल कशी होईल हाहि मानवसंस्कृतीच्या प्रयत्नांतील महत्त्वाचा भाग समजला जातो. माणसाच्या अन्तःकरणांत विविध इच्छा आणि प्रेरणा सदैव उदळत असतात. त्यामुळें त्यांच्यांतहि परस्पर संघर्ष जन्म पावतात. त्या संघर्षांमध्ये जीवनाच्या शक्तीचा फार मोठा अपव्यय झाल्यामुळें अनेक वेळां माणसें हताश व

दुःखी होतात. हें दुःख माणसाच्या वाट्यास येऊं नये यासाठी त्याला आपल्या अन्तःशक्तींमध्ये व मानसिक प्रवृत्तींमध्ये सुसंवाद निर्माण करावा लागतो. हें कार्य म्हणजेच चित्तशुद्धीचें कार्य होय. मानवी जीवनांतील हे त्रिविध संघर्ष दूर करून विकासाचे मार्ग खुले करणें हें शिक्षणाचें प्रयोजन आहे. मानवी जीवनाचा सामग्र्यानें विचार करणारें शास्त्र म्हणजेच शिक्षणशास्त्र होय. प्राचीनकाळीं या शास्त्राला धर्मशास्त्र असें नांव होतें. आधुनिक युगांत याला जीवन-शिक्षण-शास्त्र असें नांव देतां येईल. शिक्षणानें समग्र जीवनाचा विचार केला पाहिजे; व जीवनाच्या साऱ्या समस्या या आपल्याच समस्या आहेत असें समजलें पाहिजे. या दृष्टीनें शिक्षणाचें तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनाचें तत्त्वज्ञानच बनतें.

इकबाल यांच्या इस्लामदर्शनांत अशी जीवनविषयक तात्त्विक दृष्टि सर्वत्र भरून राहिलेली आढळते. इस्लाम हा भौतिक सृष्टीला मिथ्या मानणारा नाही. मानवाच्या विकासासाठी ईश्वरानें भौतिक सृष्टि निर्माण केली आहे, असा इस्लामचा सिद्धान्त आहे. बाह्य इंद्रियें आणि शास्त्रीय सत्य हुडकून काढणारी बुद्धि यांच्या साह्यानें माणूस बाह्य भौतिक सृष्टीशीं एकरूप होऊं शकतो. त्यांतून विज्ञानाची नानाविध शास्त्रें जन्म घेतात. अरब लोकांनीं गणित, ज्योतिष, रसायन, पदार्थ-विज्ञान, वैद्यक इत्यादि महत्त्वाच्या विज्ञानशाखांत फार मोठी कामगिरी केल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. इस्लाम विज्ञानाचा विरोधक नाही. उलट इस्लामच्या उदयाबरोबरच विज्ञानादिकांचा खूप विकास झाला; आणि बगदाद, अलेक्झांड्रिया, कोर्डोव्हा (स्पेन) इत्यादि ठिकाणीं भव्य विद्यापीठें व प्रचंड ग्रंथालयें निर्माण झालीं.

मानवप्रेमाच्या बाबतींत इस्लामचा सन्देश, एकता, बन्धुता व शान्ति हाच आहे. इस्लाम माणसा-माणसांत कसलाहि भेद करीत नाही. वंश, वर्ण, जात, भाषा, राष्ट्र इत्यादि कसलेच भेद इस्लामला मंजूर नाहीत. मानव तेवढा एकच आहे आणि मानवांचें परस्परांमधील नातें बंधुभावनेचें असलें पाहिजे; कारण एकाच अष्टाचीं तीं सारीं लेकरें आहेत, अशी इस्लामची शिकवण आहे.

अन्तःकरणवृत्तींमध्ये सुसंवाद साधण्याच्या बाबतींत इस्लामनें पुरस्कारिलेला मार्ग संयमाचा व मानवसेवेचाच आहे. माणसानें विलासांत गुंतून पडूं नये; स्वतःच्या भाकरीसाठी स्वतः परिश्रम करावेत, कोणाचेंहि आर्थिक शोषण करूं नये, आपल्या-जवळ संपत्ति सांचली तर ती गोरगरीबांना देऊन टाकावी, एका परमेश्वराखेरीज दुसऱ्या कोणापुढें मान वाकवूं नये, सत्यानें व न्यायानें वर्तन करावें असा सदाचाराचा उपदेश इस्लामनें जगाला दिलेला आहे.

इस्लाम धर्माच्या इतिहासांत सूफी नामक पंथाचा उदय व विकास झालेला आढळतो. ईश्वराच्या प्रेमानें विह्वल झाल्यामुळें त्याच्या नामस्मरणांत व ध्यानांत आपला देहभाव आणि जीवभावहि विसरून जाण्यांत कृतार्थता मानणाऱ्या साधकांचा हा पंथ आहे. इस्लामचें धार्मिक कर्मकांड महत्त्वाचें नाही असें या पंथाला वाटतें. भारतीय योगाचा, भक्तीचा आणि वेदान्ताचा या पंथावर परिणाम झालेला दिसतो. भारतांतील मध्ययुगीन संतमंडळींशीं सूफी पंथाचें पुष्कळ साम्य आढळतें. धार्मिक सहिष्णुता निर्माण करण्याचें काम सूफी पंथीयांनीं फार मोठ्या प्रमाणावर केलेलें आहे. इकबालांच्या प्रारंभीच्या कवितांवर या सूफी विचारांची गडद छाया पडलेली आहे. प्रस्तुत संग्रहांतील कवितांतहि तिची प्रतीति येईल.

आपल्या युरोपमधील वास्तव्यांत इकबालांनीं इस्लामी तत्त्वज्ञानाचा बारकाईनें अभ्यास केल्यानंतर आपल्या परंपरागत अध्यात्म-विचाराच्या छापेंतून ते बाहेर पडले. पाश्चात्यांच्या जीवन-पद्धतींतील विज्ञान-निष्ठा, सर्वांगीण समाज-सुधारणेची तळमळ, अथवा प्रयत्नवाद इत्यादि सद्गुणांनीं इकबालांचें मन प्रभावित झालें. पूर्वेकडच्या राष्ट्रांत सर्वत्र पसरलेल्या नैराश्याची, कृतिहीनतेची, त्यांना खंत वाटूं लागली. इस्लामी जगांतील मागसलेपणा पाहूनहि त्यांना अपरिमित दुःख झालें. पौरस्त्य समाजांतील, विशेषतः इस्लामी देशांतील जीवनांत उत्साह निर्माण व्हावयाचा असेल तर त्यांच्या जीवन-श्रद्धा बदलल्या पाहिजेत, जीवनाचें तत्त्वज्ञानच नव्या रूपांत त्यांना सांगितलें पाहिजे, असें त्यांना तीव्रतेनें वाटूं लागलें. इस्लामचा प्रेरक ग्रंथ जो 'कुराण' त्यांत त्यांना पाहिजे असलेल्या सर्व प्रेरणा आढळून आल्या. इस्लामच्या इतिहासांत कालगतीनें अनेक वैचारिक विकृती शिरल्या आहेत अशी त्यांची खात्री झाली; आणि त्या विकृतींचा निरास करून इस्लामचें मूळ शुद्ध स्वरूप इस्लामी जगापुढें मांडण्याचें काम त्यांनीं हातीं घेतलें. भारतीय समाजांत कर्मयोगी अध्यात्माचे पुरस्कर्ते राजा राममोहनरायांपासून निघालेच होते. लोकमान्य टिळकांनीं गीतेचा नवा कर्मयोगपर अर्थ सांगणारा प्रख्यात 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ १९१४ सालीं महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध केला. डॉ. सुहम्मद इकबाल यांचें 'असरारे खुदी' (जीवाचीं रहस्ये हें पश्चिम काव्य १९१५) मध्ये लाहोर येथें प्रसिद्ध झालें. या काव्यांत इकबालांनीं परंपरागत सूफी अध्यात्म-विचारांविरुद्ध आपलें बंड निर्भयपणें उभारलें आहे. केंब्रिज विद्यापीठांतील पश्चिम भाषेचे प्राध्यापक डॉ. निकल्सन यांनीं इकबाल यांच्या या काव्याचें The Secrets of the Self या नांवानें इंग्रजीत भाषांतर केलें व तें १९२० मध्ये प्रसिद्ध झालें.

भारतीय अध्यात्मविचारांत जीवभावाच्या विलयनाला महत्त्व दिलेले आहे. बौद्धांचे 'निर्वाण' अथवा वेदान्त्यांचे 'ब्रह्मसायुज्य' या दोहोंतहि एकच कल्पना अनुस्यूत आहे. भारतीय मुसलमानांच्या सूफी विचारांतहि ईशतत्त्वांत सर्वस्वी विरून जाण्याची कल्पना आढळते. ही कल्पना इकबालांनी तात्त्विक दृष्ट्या त्याज्य ठरविली. कुराणाची शिकवण या कल्पनेच्या विरुद्ध आहे, असें त्यांनी प्रतिपादन केले. भौतिक उत्कर्षाला ज्या प्रयत्नवादाची आवश्यकता आहे तो प्रयत्नवाद निर्माण होण्याला मोठाच अडथळा या कल्पनेनें येत राहिल असें त्यांचे म्हणणे आहे. 'ईश्वराच्या गुणांप्रमाणे तुम्ही आपले चारित्र्य बनवा,' असा कुराणाचा आदेश आहे. ईश्वराचे गुण म्हणजे सामर्थ्य, ज्ञान, संकल्पशक्ति, प्रेम आणि जीवन. हे गुण अंगी आणण्याचा सतत प्रयत्न करित राहाणे हेच धर्मजीवन होय. इकबाल यांच्या मते या धर्मजीवनासाठी खुदी (self) चा म्हणजे जीवभावाचा विलय इष्ट व उपकारक नाही. जीवाने आपले अल्पत्व घालविण्यासाठी ईश्वरी गुणांचा आपल्यामध्ये सतत संचय करित जाण्याची आवश्यकता आहे. जीवभाव अखंड उपासनेनें समृद्ध करित जाणे हीच इकबालांच्या मते धर्मसाधना होय. विज्ञानाच्या साह्याने बाह्य सृष्टीचे रहस्य जाणण्याचा प्रयत्न केल्यानेंहि जीवभाव दृढ व समृद्ध बनत जातो. विज्ञानाचा उपयोग सुखोपभोगाकडे व विलासाकडे करण्यानें माणसाचे आध्यात्मिक अधःपतन होते असें त्यांनी स्पष्टीकरण केले आहे. यामुळे मांडवलशाही, साम्राज्यशाही किंवा जडवादावर व हिंसेवर आधारलेला कम्युनिझम यांचा इकबालांनी कडकडून निषेध केलेला आहे. 'असरारे खुदी' नंतरच्या अनेक पर्शियन व उर्दू काव्यांतून इकबालांनी हेच तत्त्वदर्शन विविध रूपांनी स्पष्ट करण्यामध्ये आपली सारी प्रतिभा वेंचली आहे.

प्रस्तुत संग्रहांतील कवितांत प्रकट झालेल्या वैचारिक दृष्टीचे त्रोटक समालोचन येथे देतां येईल. या कवितांत सामान्यतः उदार आध्यात्मिक दृष्टि, भक्तीची मस्ती, धार्मिक कर्मकांडाचा तिटकारा आणि ईश्वराविषयीचे आंतरिक प्रेम इत्यादि सूफी मार्गाची ठळक वैशिष्ट्ये आढळून येतात.

'बच्चेकी दुआ' या कवितेत ईश्वराजवळ बालकाने जे मागणे मागितले आहे ते वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आपले जीवन ज्ञान आणि सेवा यांना अर्पित झालेले

असावै अशी अंतरीची अभिलाषा त्यानें व्यक्त केली आहे. 'असतो मा सत् गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय ।' या अति प्राचीन वैदिक प्रार्थनेत देखील हेंच मागणें मागितलेलें आहे. त्यांत सेवेचा प्रत्यक्ष उल्लेख नसला तरी ज्ञानाची परिपूर्ति सेवेमध्येच झाली पाहिजे हें गृहीत धरलेलें आहे. स्वार्थ-भावना जळून गेल्याशिवाय आत्मज्ञान होत नाही हा वैदिक तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धान्तच आहे. म्हणून सर्व धर्मांमध्ये ईश्वर हा आपल्या भक्तांना सन्मार्ग दाखवीत असतो असेंच मानलेलें आहे. 'माँका खाव' या कवितेंत मातेनें देखील आपल्या पुत्राच्या आध्यात्मिक विकासांत आसक्तीच्या आंधळ्या प्रेमानें अडथळा आणूं नये असें सुचविलें आहे. त्यापुढील कवितेंत कोळी आणि माशी यांच्या रूपकथेनें माणसाच्या स्तुतिप्रियतेचा नाजूक निषेध केला आहे.

पिंजप्यांत अडकलेल्या पक्ष्यानें आपल्या पारतंत्र्याविरुद्ध केलेलें गाव्हाणें माणसाची स्वातंत्र्यप्रियता स्पष्ट करते. सर्वांगीण मुक्ततेची धडपड हेंच मानवाचें जीवन-स्वरूप आहे. गाय आणि बकरी यांच्या संवादांत माणसाचा आणि पशु-सृष्टीचा परस्पर-सम्बन्ध कसा असला पाहिजे याचें दिग्दर्शन आहे. माणसाची धर्मभावना तीव्र होत गेली तर आपल्या आहारासाठीं पशुहिंसा वर्ज्य करण्याचा विचार त्याच्या चिंतांत निर्माण होऊं शकतो हें आपल्या परिचयाचें आहेच. पण हें सर्वांना साध्य होण्यासारखें नसलें तरी अन्न हें जिभेचे चोचले पुरविण्यासाठीं असूं नये एवढा विचार सर्वांना समजण्याची आवश्यकता आहे. अन्न हें जगण्यासाठीं आहे. आणि जगावयाचें तें कोणत्या तरी उच्च पुरुषार्थासाठीं. हीच दृष्टि या कवितेनें सुचविलेली आहे.

'हमदर्दी' ही विल्यम कूपर यांची आणि 'एक पहाड और गिलहरी' ही इमर्सन यांची कविता आहे. या कवितांत व्यक्त झालेल्या विचारांसारखेच विचार 'एक परिन्दा और जुगनू' या इकबालांच्या स्वतंत्र कवितेंतहि दिसून येतात. सारें विश्व विविधतेनें नटलेलें असून त्यांतील प्रत्येक छटा विश्वाचें सौंदर्य वाढविण्यासाठीं आहे; म्हणून सर्वांनीं प्रेमानें व सहभावनेनें जगलें पाहिजे; स्पर्धा, वैर, यांच्या आहारी जाऊन परस्परांचा विनाश करण्यांत कसलेंहि शहाणपण नाही हा या तीन्ही कवितांचा इत्यर्थ आहे.

शेवटच्या तीन कविता भारतीय एकतेचा नवा आदर्श दाखविणाऱ्या आहेत. 'अविभक्तं विभक्तेषु' हें सहजीवनाचें सूत्र सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या कोणता आकार घेऊं शकेल याची कल्पना या तीन्ही कवितांत, आणि विशेषतः

‘नया शिवाला’ या शेवटच्या कवितेत व्यक्त झाली आहे. मानवांचें सारें जीवन हें भक्ति आणि प्रीति या भावनांच्या उत्कट आविष्काराचें संगीत झालें पाहिजे; पण भक्तीमध्ये वा प्रीतीमध्ये दुर्बलतेचा दोष निर्माण होतां कामा नये. शक्ति आणि शान्ति हीं जीवनांत अविरोधानें नांदलीं पाहिजेत; कारण व्यक्तिजीवन किंवा समाजजीवन या दोहोंच्याहि सफलतेसाठीं प्रीति, शक्ति आणि शान्ति या तीन्ही मूल्यांची सारखीच गरज असते असें इकबालांनीं ‘नया शिवाला’ या कवितेच्या शेवटीं स्पष्टपणें म्हटलें आहे. इकबालांना दुर्बलतेचा व लाचारीचा प्रथमपासून तिरस्कार वाटत होता. त्यांचें मन सामर्थ्यपूजक होतें. मात्र त्या सामर्थ्याचा पाया आध्यात्मिक असला पाहिजे अशी त्यांची निष्ठा होती. जीवनाचें आध्यात्मिक सामर्थ्य प्रीतीतूनच उदय पावतें असाहि त्यांचा दृढ विश्वास होता. सामर्थ्य व प्रीति यांच्या परस्पर संबंधाचें तार्किक विश्लेषण ‘खुदी’चें रहस्य सांगणाऱ्या त्यांच्या उत्तरकालीन कवितांत विशेष स्पष्टपणानें प्रकट झालेलें आहे.

‘तिपले शीरखवार’ अथवा ‘दूधपितें बालक’ या कवितेत बालकाचें चांचल्य वर्णन केलें असलें तरी बालकाची जीवनशक्ति ही संकल्प व अभिलाषा यांनीं समृद्ध झालेली असते असें पुढील ओळींत इकबालांनीं सुचविलें आहे :—

“तुझ्या अंतःकरणरूपी आरशावर अभिलाषेची धूळ बसलेली नव्हती. तूं डोळे उघडलेस आणि लगेच अभिलाषेची ठिणगी चमकूं लागली.”

इकबाल यांच्या उत्तरकालीन काव्यांतील ‘खुदी’च्या तत्त्वज्ञानाचें बीज येथें पाहावयास मिळतें. त्या दृष्टीनें ही कविता विशेष महत्त्वाची समजतां येईल.

महाराष्ट्रांतील विद्यार्थ्यांच्या हातीं इकबालांच्या कवितांचा हा संग्रह पडला असतां जीवन-समृद्धीला लागणारे चांगले तेजस्वी विचार त्यांना उपलब्ध होतील आणि त्यांच्या चिंतनानें त्यांचें जीवन सामर्थ्यसम्पन्न होईल असा मला भरवंसा आहे. श्री श्रीपाद जोशी यांनीं अशा उपयुक्त पुस्तकाचें संपादन करून महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक वाङ्मयांत चांगली भर घातल्याबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत.

गारगोटी

बालदिन १९५९

— स. ज. भागवत

भाग : १

कवितांचे परिचय

बच्चेकी दुआ

कोणताहि समाज सुखी व्हावयाचा असेल तर त्यानें सदाचारी बनलें पाहिजे. या सदाचाराची प्रेरणा परमेश्वराकडून मिळते अशी सर्वच धर्मांची श्रद्धा आहे. म्हणून ईश्वरावरील श्रद्धा व सदाचार हीं धर्मजीवनाचीं अभिन्न अंगें बनतात. नीतीनें वागणाराच ईश्वराला प्रिय होतो असें सर्व धर्म मानतात. यामुळें आपल्याला ईश्वरानें सदाचारी बनवावें अशा अर्थाची प्रार्थना सर्व धर्मांतील मुलांकडून करवून घेतली जाते. आपल्याकडे ' शुभं करोति ' यासारखे श्लोक, स्तोत्रें, भूपाळ्या, हरिपाठाचे अभंग वगैरे मुलांकडून म्हणवून घेण्याची प्रथा आहे. तिचाहि हेतु हाच आहे. ' बच्चेकी दुआ ' ही अशाच प्रकारची एक कविता आहे.

या कवितेंत पतंगाची उपमा आलेली आहे. पतंग हा दीपज्योतीवर उत्कटतेनें प्रेम करतो. या प्रेमाची तीव्रता इतकी अधिक असते कीं त्यापायीं तो आपला देह जाळून घेऊन ज्योतीशीं एकरूप होतो. इतकी उत्कटता माणसामध्यें ज्ञानाच्या बाबतींत असली पाहिजे. पण ज्ञानाबरोबर माणसाला करुणेचीहि आवश्यकता आहे. ती असेल तरच माणूस दीनदुबळ्यांची सेवा करूं शकेल. ज्ञान आणि सेवा हाच माणसाला जीवनाच्या समृद्धीकडे नेणारा सरळ मार्ग (नेक राह=धर्मपथ) आहे. आपलें जीवन असें समृद्ध व्हावें याविषयींची तीव्र तळमळ म्हणजेच प्रार्थना होय.

सर्व धर्मांमध्यें अशीच प्रार्थना आढळून येते.

हिंदूंच्या वैदिक प्रार्थनेंत ' आम्हांला सरळ मार्गानें त्या परम आनंदाकडे घेऊन जा ' असें म्हटलेलें आहे. (ईशावास्य)

Lead Kindly light (तुझा कृपा-प्रकाश दाखव) या ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसिद्ध प्रार्थना-गीतांत—

तेजोनिधे दयाळा दाखीव मार्ग मातें

जावोत ना पदें हीं सोडूनि सत्पथातें,

असे शब्द आलेले आहेत ;

तर मुसलमानांच्या कुराणमधील रोज म्हणावयाच्या प्रार्थनेंतहि—

' सरळ मार्ग दाखिव तूं आम्हां '

अशी विनंती ईश्वराला करण्यांत आलेली आहे.

माँका खाव

या जगामध्ये माणसांचे कर्तव्य त्याला पुढे पुढे नेत असते. परंतु मोह-ममतेच्या पाशांमुळे माणूस अनेकदा आपल्या संकुचित जीवनांत गुरफटून जातो आणि त्याला कर्तव्याचा विसर पडतो. त्यामुळे त्याची प्रगति खुंटते.

आईची आंधळी माया अशीच मुलाच्या विकासाच्या आड येते. वस्तुतः मूल हे कांही केवळ आईबापांचे नसते. ते साऱ्या समाजाचे, ईश्वराचे असते. त्याला आईबापांनी आपल्या मायेत गुरफटून ठेवणे योग्य नव्हे.

या बाबतीत विश्वकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर 'स्नेहग्रास' या आपल्या कवितेत म्हणतात,

निजेर से, विश्वेर से, विश्वदेवतार—
सन्तान नहे गो मातः सम्पत्ति तोमार ।

[हे माते, तुझे मूल हे त्याच्या स्वतःसाठी आहे. ते जगाचे आहे, विश्व-देवतेचे आहे. ती कांही तुझी वैयक्तिक सम्पत्ति नव्हे.]

'माँका खाव' या कवितेतील मातेचा मुलगा वारलेला आहे. मृत्यूनंतर तो हातांत दिवा घेऊन ईश्वराकडे चालला आहे. परंतु त्याच्या शोकामुळे त्याची माता अहोरात्र रडत असते. तिच्या अश्रूंनी त्याच्या हातांतील दिवा विझून जातो. याचा अर्थ असा की मृत व्यक्तीबद्दल शोक करीत राहाणे चूक आहे. जो मुलगा ईश्वराने दिला होता तो ईश्वराकडे गेला. त्यासाठी रडणे म्हणजे ईश्वरावर अविश्वास दाखविणे होय.

एक मकड़ा और मकखी

माणूस हा स्तुतिप्रिय प्राणी आहे. कठोर व कट्ट शब्दांच्या भडिमारानें जी गोष्ट होऊं शकत नाही ती प्रशंसेच्या एक-दोन शब्दांनीहि होऊं शकते असा जगाचा अनुभव आहे. आपल्याकडे स्तुतीला भाळणारा शंकर हा भोळा सांब असल्यामुळें त्याला 'आशुतोष' (लौकर प्रसन्न होणारा) असें नांव देण्यांत आलेलें आहे. त्याची स्तुति करून भस्मासुर, रावण वगैरे सारख्या लोकांनी मोठमोठे वर प्राप्त करून घेतले व त्यांच्या जोरावर जगाला कसें त्राहि त्राहि करून सोडलें याची वर्णनें पुराणांत जागजागी आढळतात. रोमचा प्रसिद्ध योद्धा सीझर याची 'सीझरला स्तुति आवडत नाही' या शब्दांनी खुशामत केली जात असे, हें इंग्रजी वाङ्मयांत नमूद करण्यांत आलेलें आहे.

माणसाच्या या स्तुतिप्रियतेचें मार्मिक वर्णन कवीनें या कवितेमध्ये प्राण्यांच्या कथेच्या रूपानें केलें आहे. 'हितोपदेश' 'पंचतंत्र' 'इसापनीति' वगैरे ग्रंथांत आणि 'अन्योक्ति' या काव्यप्रकारांत अशाच तऱ्हेनें प्राण्यांच्या कथांच्या द्वारे माणसाच्या गुणदोषांवर प्रकाश पाडण्यांत आलेला आहे.

'स्तुति ही विषासारखी समजावी' असें आपल्याकडील संस्कृत-प्राकृत कवितांतून सांगण्यांत जालेलें आहे. खुशामतीला बळी पडून माणूस आपलें स्वतःचें भयंकर नुकसान करून घेत असतो, म्हणून त्या बाबतींत त्यानें नेहमी सावध राहिलें पाहिजे.

परिन्देकी फरियाद

संस्कृत साहित्यांत 'अन्योक्ति' नांवाचा एक काव्यालंकार आहे. अन्योक्ति म्हणजे ज्याच्याविषयी किंवा ज्यास बोलावयाचें त्यापेक्षां निराळ्याविषयी किंवा निराळ्यास बोलणें. या प्रकारामध्ये सजीव किंवा निर्जीव वस्तूला उद्देशून कविता रचिली जाते; परंतु तिचा अर्थ तंतोततपणें माणसाला लागू पडतो. अशा अन्योक्तीमध्ये 'शुकान्योक्ति' ही एक आहे. त्या कवितेंत कवि पिंजऱ्यांतील पोपटाचें असें वर्णन करतो:—

फळें मधुर खावया असति नित्य मेवे तसे,
हिरैजडित सुंदरीं कनकपंजरींहि वसे ।
अहर्निश तथापि तो शुक मनांत दुःखें झुरे,
स्वतंत्र वनवृत्तिच्या वडिघडीं सुखातें स्मरे ॥

'परिन्दे की फरियाद' ही अशीच एक अन्योक्ति आहे.

माणसाची प्रवृत्ति बन्धनांतून मुक्त होण्याकडे, वरच्या पातळीवर जाण्याकडे, विकास पावण्याकडे असते. परंतु तें कांहीं सोपें नसतें. त्यासाठी त्याला परिस्थितीशी सतत झगडावें लागतें. परिस्थिति व पुरुषार्थ, जड व चेतन यांच्यांतील हा झगडा सर्व पातळींवर सदैव चालू असतो. अनेक वेळां या संघर्षांत पराभूत होऊन माणूस गुलामगिरींत अडकतो व सग आपल्या स्वातंत्र्यकाळांतील क्षण आठवून शोकमग्न तरी होतो किंवा त्यापासून प्रेरणा घेऊन पुनः दुप्पट जोरानें दास्याच्या शृंगला तोडण्याचा प्रयत्न करतो.

या कवितेंतील पक्ष्याचें दुःख हें परतंत्र भारतांतील भारतीयांचें दुःख होतें. स्वातंत्र्याविषयी भारतीयांना जी तळमळ लागून राहिलेली होती तिचें उत्तम दर्शन या कवितेंत घडतें.

या कवितेंत 'दिल गमको खा रहा है, गम दिलको खा रहा है' ही पंक्ति काव्यदृष्ट्या विशेष सुंदर आहे. 'माझ्या हृदयाजवळ दुःखाखेरीज खायला दुसरें कांहींच नाही आणि दुःख माझ्या हृदयाला कुरतडून खात आहे' असा तिचा अर्थ आहे. झुरणाऱ्या हृदयाची कल्पना या पंक्तीमुळें आपणांला येते.

एक गाय और बकरी

वरवर पाहाणाऱ्याला असें वाटण्याचा संभव आहे की विषमतेच्या व गुलामगिरीच्या प्रशंसेसाठी अथवा समर्थनासाठी ही कविता रचण्यांत आलेली असावी. परंतु तसा या कवितेचा अर्थ नाही.

या जगामध्ये खनिजसृष्टि, वनस्पतिसृष्टि, प्राणिसृष्टि व मनुष्यसृष्टि या चार चढत्या-वाढत्या अवस्थांतून जीवन विकसित होत आलेलें आहे. यापैकी खनिजांनी वनस्पतींसाठी, वनस्पतींनी प्राण्यांसाठी व प्राण्यांनी मानवासाठी आपलें जीवन समर्पित करणें हा क्रम चालत आलेला आहे. त्याचप्रमाणें मानवानें देखील आपलें जीवन उच्चतर पुरुषार्थ साधण्यासाठी अर्पण केलें पाहिजे. त्याकरितांच त्याचें शरीरधारण आहे. म्हणूनच आपण भोजनाच्या वेळीं म्हणतो,

उदरभरण नोहे जाणजे यज्ञकर्म

या यज्ञकर्मासाठी माणूस जसा अन्य तीन सृष्टींपासून हवि घेतो त्याप्रमाणें त्यानें आपल्याहि शरीराचा हवि ईश्वराच्या कार्यासाठी दिला पाहिजे, ही दृष्टि शेळीच्या बोलण्यांतून सूचित झालेली आहे.

परंतु सर्वच माणसें कांहीं असें आदर्श जीवन जगत नसतात. बहुतेक लोक स्वतःच्या चैनीसाठी, विलासासाठी साऱ्या सृष्टीचें शोषण करीत असतात. त्यामुळे त्यांचा अधःपात होतो. माणसाचा हा अधःपात गायीच्या बोलण्यांतून व्यक्त झालेला आहे.

हमदर्दी

जगामध्ये प्रत्येकाला दुसऱ्याच्या सहकार्याची जरूर असते; आणि कोणी कितीही लहान असला तरी त्याच्यांत कांहीं ना कांहीं गुण अवश्य असतो, त्यामुळे तो इतरांना केव्हां ना केव्हां मदत करू शकतो. कधी कधी उंदरासारखा क्षुद्र प्राणी सिंहासारख्या बलाढ्य प्राण्यालाहि मृत्यूच्या तावडीतून सोडवू शकतो. एका संस्कृत सुभाषितांत वर्णिल्याप्रमाणे,

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम् ।

(फार मोठ्या लोकांचीं कामें साध्या गवताच्या काडीनेंहि पुष्कळ वेळां केलीं जातात.)

कविकुलगुरु कालिदासानें म्हटलें आहे,

आदानं हि विसर्गाय, सतां चारिमुचां इव,

(ज्याप्रमाणें ढग हे इतरांना देण्यासाठींच पाणी घेत असतात, त्याप्रमाणें सज्जन लोकहि देण्यासाठींच घेत असतात.)

सूर्य आपल्या हजारों किरणांनीं खारें पाणी शोषून घेतो आणि परत देतांना मात्र तें गोड करून देतो. असेंच सर्वांनीं केलें पाहिजे. भर्तृहरीचा खालील श्लोक आपल्यापैकीं अनेकांच्या परिचयाचा असेल :

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नादकं,

स्वयं न खादान्ति फलानि वृक्षाः ।

धाराधरो वर्षति नात्महेतवे,

परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

(नद्या स्वतःच आपलें पाणी पीत नाहीत, वृक्ष आपलीं फळे स्वतः खात नाहीत, मेघ स्वतःसाठीं पाऊस पाडीत नाहीत. सारांश सज्जनांचें जीवन हें परोपकारासाठींच असतें.)

हमदर्दी, या कवितेंतील बुलबुल हा गाणारा व म्हणून महत्त्वाचा पक्षी आहे; तर काजवा हा अगदीं क्षुद्र प्राणी आहे. परंतु रात्रीच्या अंधारांत काजवाच बुलबुलाच्या उपयोगी पडूं शकला. सारांश कोण लहान, कोण मोठा हा भेद महत्त्वाचा नसून आपल्या जवळ असलेल्या गोष्टींचा उपयोग दुसऱ्यासाठीं कोण करूं देतो यालाच खरें महत्त्व आहे.

एकमेकां साहाय्य करूं, अवघे धरूं सुपंथ ।

हाच या कवितेचा बोध होय.

एक परिन्दा और जुगनू

‘हमदर्दी’ या कवितेप्रमाणें ‘एक परिन्दा और जुगनू’ या कवितेचा विषयहि अनेकतेंत एकता किंवा विभक्ततेंत अविभक्ति पाहाणें हाच आहे. एकेरी-पणा किंवा साचेबंदपणा यामुळें कर्मठपणा व कठोरपणा येतो. हा कर्मठपणा व कठोरपणा माणसाच्या विकासास बाधक बनतो. याच्या उलट विविधतेंतील सौंदर्य पाहाण्याची बुद्धीची शक्ति वाढविल्यानें सहिष्णुता येते. आपलें विश्व ही परमेश्वराची बाग आहे. तिच्यांत नाना प्रकारचीं फुलें सतत फुलत असतात. तिच्यांतील हा बहुरंगीपणा टिकला तरच ती सुंदर दिसेल.

‘जगामध्ये आंतरिक व्यथा आणि बाह्य सौंदर्य हे एकमेकांचे मित्र असतात’— हें या कवितेंतील महत्त्वाचें सूत्र आहे. या वाक्यामध्ये ज्या व्यथेचा उल्लेख आलेला आहे ती भौतिक सुखाची भूक नव्हे; तर जीवनाची आंतरिक तळमळ आहे. उच्चतर अनुभूतीचा ध्यास लागल्यामुळें निर्माण होणारी ती आंच आहे. अधिक उच्च गोष्टीसाठीं ज्याचें हृदय छुरत नाही त्याचा मानसिक-आध्यात्मिक विकास होणे शक्य नाही. खरा सुसंस्कृत माणूस बाह्य सुखांत रममाण होत नाही. त्याला नेहमीं आपलें श्रेय हरपलें आहे असें वाटत असतें. म्हणून तो बाह्य गोष्टींतील उथळपणावर सन्तोष न मानतां प्रत्येक गोष्टींतील आंतरिक सौंदर्याचा शोध घेत असतो. त्यानेंच त्याच्या हृदयाला प्रसन्नता लाभते.

हें सर्व घडून येण्याकरितां शांतता हवी. त्यासाठीं सर्व चराचरांचे परस्पर संबंध सहिष्णुतेवर आधारलेले असले पाहिजेत. विभिन्नता म्हणजे वैर असें समजून एकमेकांनीं एकमेकांचा नाश करण्यास प्रवृत्त होतां कामा नये.

या कवितेंतील गाणारा पक्षी जेव्हां काजव्याला केवळ आपलें खाद्य समजून त्याच्याजवळ जातो तेव्हां काजवा त्याला उद्देशून जें बोलतो त्याचा मतितार्थ असा : माझा नाश केल्यानें तुझेहि नुकसानच होणार आहे. जगांतील विविधतेचें सौंदर्य जाणण्याची तुझी पात्रता त्या योगें नाहीशी होईल. एकाचा नाश हा पर्यायानें दुसऱ्याचाहि नाश असतो; कारण त्यायोगें या जगांतील सुसंवाद नाहीसा होतो; आणि सुसंवादाचा नाश म्हणजे एकूण जीवनाचाच विनाश होय.

एक पहाड़ और गिलहरी

इमर्सन या अमेरिकन तत्त्वज्ञानी कवीच्या इंग्रजी कवितेचा हा अनुवाद आहे.

अगदी ब्रह्मदेवापासून तों साध्या गवताच्या काडीपर्यंत (आब्रह्मस्तंब-पर्यंतम्) सर्व चराचरांत एकच आत्मतत्त्व भरून राहिलेलें आहे; जड व चैतन्य यांतहि कांहीं भेद नाही असा जो वेदान्त आपल्याकडील ऋषींनी सांगून ठेवलेला आहे तो वेदान्त मानणारा इमर्सन हा एक वेदान्ती कवि होता.

या वेदान्ताचा अर्थ असा कीं नाटकामध्ये जशी वेगवेगळीं पात्रें असतात व तीं सर्व मिळून एक कलावस्तु प्रकट होते, त्याप्रमाणें या विश्वांतील साऱ्या चराचर वस्तूंचें मिळून हें विश्व बनलेलें आहे. त्यामध्ये प्रत्येकानें आपापलें कर्तव्य योग्य प्रकारें बजावलें तरच विश्वाचें गाडें सुरळीत चालतें. भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे कीं,

आपुल्या आपुल्या कर्मीं दक्ष तो मोक्ष मेळवी ।

आणि,

जो प्रेरी भूतमात्रास ज्याचा विस्तार विश्व हें ।

स्वकर्मकुसुमीं त्यास पूजितां मोक्ष लाभतो ॥

(गीताई : १८ : ४५-४६)

याच सिद्धान्तांतून सामाजिक समतेचें तत्त्व निष्पन्न होतें. सारीं माणसें एकच आहेत, एकाच शक्तीचे आविष्कार आहेत, म्हणून स्पृश्य-अस्पृश्य, उच्चनीच वगैरे भेदभाव मानणें व्यर्थ आहे आणि मोठ्यांनी आपला अहंकार टाकून व लहानांनी स्वतःविषयी हीनगंड न बाळगतां प्रेमानें राहिले पाहिजे, हेंच तें समतेचें तत्त्व.

विश्वकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे :—

What is huge is not great
And power is not everlasting

[मोठेपण हें बाह्य आकाराच्या प्रचंडपणांत नसतें; आणि सामर्थ्य हें शाश्वत टिकणारें नसतें.]

त्यांच्या या उक्तीचें स्मरण ही कविता वाचतांना आपल्याला अवश्य होतें. मोठेपणा किंवा सामर्थ्य या महत्त्वाच्या गोष्टी नसून आपापलें कर्तव्य निरहंकारपणें करित राहाणें यालाच खरें महत्त्व आहे.

तिफले शीरख्वार

कोणत्याहि कुटुंबांत रोज दिसणाऱ्या दृश्याचें वर्णन ' तिफ्ले शीरख्वार ' या कवितेमध्ये करण्यांत आलेले आहे.

जीवन हा इच्छेचा अर्थवा अभिलाषेचा आविष्कार आहे. मूल जन्माला येतें तेव्हां तें आपल्याबरोबर अभिलाषेचे सामर्थ्य घेऊन येतें. प्रारंभी तें अव्यक्त असतें व नंतर हळूहळू व्यक्त होत जातं. या संबंधी कवि म्हणतो, " तुझ्या अंतःकरणरूपी आरशावर अभिलाषेची धूळ बसलेली नव्हती. तूं डोळे उघडलेस आणि लगेच अभिलाषेची ठिणगी चमकूं लागली." मूल जसजसें मोठें होत जातें तसतसें त्याला दिसेल तें घ्यावें, खावें, ओढावें, फोडावें असें वाटूं लागतें. या अनुभवांतून त्याच्या बुद्धिशक्तीचाहि विकास होत जातो आणि ज्या प्रमाणांत त्याच्या अंतर्गत प्रेरणांमध्ये सुसंवाद निर्माण होतो त्या प्रमाणांत त्याच्या बाह्य क्रियाहि सुसंगत बऱू लागतात.

माणसाची बुद्धि कितीहि विकसित झाली तरी त्याच्या जीवनांतील अभिलाषेची ही प्रेरक शक्ति कायमच असते. त्याच्या खेळण्यांचीं स्वरूपें बदलतात; परंतु बालकाचा दुर्दामपणा त्याच्यांत कायमच असतो. कोणी राजकारणाचे खेळ खेळतो तर कोणाला नाना कलांचें आकर्षण असतें.

चंचलता हा मानवी स्वभाव आहे हें जो जाणतो आणि आपण वयानें वाढलों तरी बालकच आहोंत याची जाणीव ज्याच्या ठिकाणीं सतत जाग्रत असते त्यालाच तत्वज्ञानी म्हणावयाचें. या ज्ञानाच्या परिपक्वतेमुळें हृदयाची निर्मलता निर्माण होते. ही बालकाची आदर्श अवस्था होय. उपनिषदांत म्हटलें आहे,

पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् ।

(पाण्डित्याचा वीट येऊन बालवृत्तीनें राहावें.)

ही बालवृत्ति आपल्याला लाभावी असें मोठ्या मोठ्या माणसांनाहि नेहमीं वाटत आले आहे.

हिन्दोस्तानी बच्चोंका कौमी गीत

भारताचा मोठेपणा वर्णन करणारी अनेक राष्ट्रीय गीते भारतीय कवींनी लिहिलेली आहेत. त्यांत भारताच्या प्राचीन-अर्वाचीन इतिहासांतील थोर व्यक्तींचे व महान् घटनांचे उल्लेख आलेले असतात. देशाचा मोठेपणा दाखविण्याची ती एक सर्वसामान्य पद्धति आहे. ' हिन्दोस्तानी बच्चोंका कौमी गीत ' हें याच मालिकेंतील एक उत्कृष्ट गीत आहे.

या गीताचें वैशिष्ट्य असें कीं भारताचा जगांतील इतर देशांशीं वेळोवेळीं जो संबंध आलेला आहे त्याचें मोठें मार्मिक वर्णन यांत करण्यांत आलेलें आहे. भारतांतील मुसलमानांना पूज्य व प्रिय असणाऱ्या गोष्टींचा व व्यक्तींचा भारताशीं पूर्वीं कसा सम्बन्ध आलेला होता हें दाखवून त्यांनीं या देशाबद्दल आदरभाव बाळगणें कसें योग्य आहे याचें सूचन या कवितेंत उत्तम प्रकारें करण्यांत आलेलें आहे.

या कवितेंत ज्या तातार लोकांचा उल्लेख आलेला आहे त्यांच्या सारखेच शक, हूण, कुशान, वगैरे लोकहि होते. भटक्या टोळ्यांनीं राहाणारे हे सारे लोक शेती करून राहाणाऱ्या लोकांच्या प्रदेशांवर टोळधाडीप्रमाणें तुटून पडत आणि मनसोक्त लुटालूट करीत. त्यांच्यापैकीं जे लोक भारतांत आले ते परत न जातां येथेंच स्थायिक झाले; आणि येथील समाजापासून नाना सद्गुण शिकून सुसंस्कृत बनले. त्या सर्वांना भारतानें आपल्या अंतःकरणांत प्रेमानें स्थान दिलें. भारताची ही सर्वसमावेशक वृत्ति आजहि कायम आहे.

तराना-ए-हिन्दी

इकबाल यांनी गाइलेलें भारतीयांचें हें राष्ट्रगीतः हिंदुस्तानांत गेलीं कित्येक वर्षे उत्साहानें म्हटलें जात आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपल्या राष्ट्रानें आपलीं अधिकृत राष्ट्रगीतें ठरविलीं असलीं तरी इकबालांच्या या गीतालाहि भारतवासियांच्या हृदयांत सदैव स्थान राहिल; कारण यांत व्यक्त झालेल्या भावना भारतीय राष्ट्राच्या सामुदायिक भावना आहेत.

आधुनिक मानवाला जाति, पंथ, धर्म आणि वर्ण या कल्पनांच्या कचाट्यांतून सोडवून प्रादेशिक राष्ट्रवादाच्या नव्या विचारानें नवी व्यापक दृष्टि दिलीः पण राजकीय सत्ता आणि आर्थिक प्रभुत्व यांच्या आहारीं गेल्यामुळें अलीकडे राष्ट्रवादी विचारहि मानवविकासाला अहितावह होऊं लागलेले दिसतो. अर्थांत आंतरराष्ट्रीय शांततेच्या पायावर राष्ट्रवादाची उभारणी झाली तर सर्वांचेंच कल्याण होऊं शकेल. या दृष्टीनें राष्ट्रवादाचा पाया यापुढें मानवप्रेम हा बनला पाहिजे.

आपला देश आपणांला प्रिय वाटावा यांत कांहींच गैर नाही. पण आपणांला दुसरा कोणताहि देश अप्रिय वाटण्याचें कारण नाही. आपलें कल्याण व्हावयाचें असेल तर आपण शेजाऱ्याशीं मित्र-भावनेनें सहकार्यच करावयास हवें. शांततामय सहजीवनाची ही नवी कल्पना स्वतंत्र भारतानें मोठ्या निष्ठेनें उचलून धरली आहे. भारतीय राष्ट्रवादाची आधुनिक जगाला ही महत्त्वाची देणगी आहे.

प्राचीन काळाच्या अनेक संस्कृती काळाच्या उदरांत नष्ट झाल्या असतां हि भारतीय संस्कृति नाहीशी झाली नाही, याचें रहस्य कोणतें ? भारतीय संस्कृतीच्या मूलतत्त्वामध्यें भेदांत अभेद पाहाण्याची जी सहिष्णुतेची वृत्ति अनादि कालापासून समाविष्ट केलेली आढळते तिच्यांतच हें रहस्य सांपडेल. गंगा-यमुनांच्या संगमा-प्रमाणें या देशांत नाना विचारांचे व जीवनपद्धतींचे संगम झालेले आहेत. अशा संगमांच्या पावित्र्याचें जतन करणें हें भारतीय राष्ट्रवादाचें ब्रीद राहिल.

देशप्रेम म्हणजे देशांतील नद्या, डोंगर, जमीन यांच्यावरील प्रेम नव्हे तर देशांतील साऱ्या लोकांवरील प्रेम होय. उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, असा भेदभाव मनांत न आणतां साऱ्या देशवासीयांना बंधुभावनेनें जवळ घेणें, त्यांचीं दुःखें दूर करण्यासाठीं झटणें हेंच खरें देशप्रेम होय.

नया शिवाला

‘ नया शिवाला ’ या कवितेंत केवळ राष्ट्रदेवतेचाच जयजयकार आहे असें नसून विश्वव्यापक मानवतावादी वृत्तीचाहि गौरव तिच्यांत केलेला आहे.

धर्मसंस्थेनें मानवा-मानवांत अकारण भेद निर्माण केले आहेत. भेदांतून परकेपणाचा आणि परकेपणांतून वैराचा जन्म सहजच होतो. वस्तुतः धर्म हा प्रेम शिकविण्यासाठी आहे; पण प्रेमासाठी निर्माण झालेल्या धर्मानें धर्मसंस्थेचें रूप धारण केल्यामुळें तो शेवटीं प्रेमाच्याच सुळावर आला. यामुळेंच आधुनिक भारताच्या निर्मात्यांनीं भारतीयांना जाति, धर्म, पंथ यांच्या वर चढण्यास सांगितलें आणि स्वतंत्र भारतानेंहि धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रभावनेचाच स्वीकार केला.

‘ नया शिवाला ’ या कवितेंत इकबालांनीं राष्ट्रमातेच्या पूजनासाठीं हिन्दु-मुसलमानांना आपसांतील भेद विसरून ऐक्याची व प्रेमाची नवी दीक्षा घेण्याविषीं आवाहन केलेलें आहे. पण हें आवाहन हिंदूंनीं सर्व जातींनाहि तितकेंच लागू पडण्यासारखें आहे. नव्या राष्ट्राच्या निर्मितीसाठीं जातिवैराच्या जुन्या सर्व कल्पना आपण आपल्या मनांतून पुसून टाकल्या पाहिजेत. मानवपूजेचें नवें मन्दिर निर्माण केल्याखेरीज हें कार्य तडीस जाणार नाही. या मन्दिराच्या भक्तांच्या गीतांत शक्ति आणि शान्ति या दोनहि मूल्यांचा समावेश झाला पाहिजे. या धरतीवरील रहिवाशांची मुक्ति प्रीतीमध्ये आहे, याचा त्या सर्वांना साक्षात्कार होण्याची गरज आहे.

लोकमान्य टिळकांनीं आपल्या ‘ गीतारहस्यां ’त मानवाचें ध्येय शान्ति हें असलें तरी भौतिक पुष्टि आणि मानसिक तुष्टि यांचाहि लाभ प्रत्येक मानवाला त्याच्या जीवनांत झाला पाहिजे असें प्रतिपादलें आहे. इकबालांनीं या कवितेंत शक्ति आणि शान्ति यांचें एकत्र आवाहन केलें आहे. लोकमान्य टिळक आणि डॉक्टर इकबाल यांच्या आध्यात्मिक कर्मयोगाच्या विचारांतील हें साम्य लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

भाग : २

कविता, शब्दार्थ व अर्थ

बच्चेकी दुआ'

लवपै आती है दुआ बनके तमन्ना मेरी
 जिन्दगी शमाकी सूरत हो खुदाया मेरी
 दूर दुनियाका मेरे दमसे अन्धेरा हो जाय
 हर जगह मेरे चमकनेसे उजाला हो जाय

हो मेरे दमसे यूँ ही मेरे वतनकी जिनत^३
 जिस तरह फूलसे होती है चमनकी जिनत

जिन्दगी हो मेरी परवाने^{१४}की सूरत या रब^{१६}
 इल्मकी शमासेहो मुझको मुहब्बत^{१७} या रब
 हो मेरा काम गरीबोंकी हिमायत^{१८} करना
 दर्दमन्दोंसे जईफोंसे मुहब्बत करना

मेरे अल्लाह बुराईसे बचाना मुझको
 नेक^{२१} जो राह^{२२} हो उस रह^{२३} पै चलाना मुझको

(१) प्रार्थना (२) (लव = ओठ; पै = पर) ओठांवर (३) अभिलाषा
 (४) मेणबन्ती (५) रूप; प्रमाणें (६) (खुदा = ईश्वर; या = हे) हे परमेश्वरा
 (७) अस्तित्व (८) अंधार (९) जागा; स्थान (१०) उजेड (११) असें
 (१२) मातृभूमि (१३) शोभा (१४) बाग (१५) पतंग (१६) (रब = ईश्वर; या = हे)
 हे परमेश्वरा (१७) विद्या; ज्ञान (१८) प्रेम (१९) समर्थन; पाठिवा (२०) दुःखी
 (२१) दुर्बल (२२) पाप; वाईट गोष्ट (२३) चांगला (२४) मार्ग (२५) मार्ग.

बालकाची प्रार्थना

माझी अभिलाषा प्रार्थना बनून माझ्या ओठांवर येते. हे परमेश्वरा, माझे जीवन मेणवत्तीप्रमाणे होवो.

माझ्या अस्तित्वाच्या योगे जगांतील अंधार नाहीसा होवो; माझ्या प्रकाशण्यामुळे सर्वत्र उजेड पसरो.

ज्याप्रमाणे फुलांमुळे बागेला शोभा येते, त्याप्रमाणे माझ्या अस्तित्वा-मुळे माझ्या मातृभूमीला शोभा येवो.

हे ईश्वरा, माझे जीवन पतंगाप्रमाणे होवो; ज्ञानरूपी दीपकावर माझे प्रेम बसो.

गरीबांच्या वाजूने उभे राहाणे, आणि दुःखी व दुर्बल लोकांवर प्रेम करणे हे माझे कार्य होवो.

हे माझ्या ईश्वरा, तू मला वाईट गोष्टींपासून वांचव आणि जो मार्ग चांगला असेल त्या मार्गाने मला चालव.

माँ का ख्वाब

मैं सोयी^३ जो इक^४ शब^५ तो देखा यह ख्वाब
 बढ़ा और जिससे मेरा इज़तराब^६
 यह देखा कि मैं जा रही हूँ कहीं
 अंधेरा^७ है और राह^८ मिलती नहीं
 लरज़ता^९ था डरसे मेरा बाल बाल
 कदमका^{१०} था दहशत^{११}से उठना मुहाल^{१२}
 जो कुछ हौसला^{१३} पा के आगे बढ़ी
 तो देखा कतार^{१४} एक लड़कोंकी थी
 जमुरद^{१५}सी पोशाक पहने हुए
 दिये^{१६} सबके हाथोंमें जलते हुए
 वह चुपचाप थे आगे-पीछे रवा^{१७}
 खुदा जाने जाना था उनको कहाँ
 इसी सोच^{१८}में थी कि मेरा पिसर^{१९}
 मुझे उस जमायत^{२०} में आया नज़र^{२१}

-
- (१) माता (२) स्वप्न (३) झोपल्यै (४) एक (५) रात्र (६) व्याकुलता,
 अस्वस्थता (७) कालोख (८) रस्ता (९) थरथरा कापत (१०) रोमरोम (११)
 पाऊल (१२) भीति (१३) कठिण (१४) धीर (१५) रांग, ओळ (१६) पना
 (हिरव्या रंगाचें रत्न) (१७) दिवे (१८) वाहणारा; चालणारा (१९) विचार
 (२०) पुत्र (२१) समूह (२२) नज़र आना=दिसणें.

मातेचें स्वप्न

एके दिवशीं रात्रीं मी झोंपल्यें असतां मला पुढील प्रमाणें स्वप्न पडलें आणि त्यामुळें माझ्या मनाची अस्वस्थता जास्तच वाढली.

मीं असें पाहिलें कीं मी कोठेंतरी जात आहे. सर्वत्र काळोख पसरलेला असून रस्ता सांपडत नाही.

भीतीमुळें माझें शरीर थरथरा कांपत होतें आणि पाय उचलणेंहि कठिण होऊन बसलें होतें.

तरीपण कांहींसा धीर करून मी पुढें गेल्यें तों मुलांची एक रांग मला दिसली.

पन्ना रत्नाप्रमाणें हिरव्या रंगाचा पोषाख त्या सर्वांनीं घातलेला होता आणि सर्वांच्या हातांत दिवे तेवत होते.

ते निमूटपणें एकामागून एक चालले होते. त्यांना कोठें जावयाचें होतें देव जाणे.

मी याच विचारांत गढून गेल्यें होतें इतक्यांत त्या समूहामध्यें मला माझा मुलगा दिसला.

वह पीछे था और तेज़ चलता न था
 दियो^{३३} उसके हाथोंमें जलता न था
 कहा मैंने पहचानकर, “मेरी जान^{३३} !
 मुझे छोड़कर आ गये तुम कहाँ ?
 जुदाई^{३६} में रहती हूँ मैं बेकरार^{३६}
 पिरोती^{३६} हूँ हर रोज़ अशकों^{३९} के हार
 न परवाँ हमारी ज़रा तुमने की
 गये छोड़, अच्छी वफ़ा^{३९} तुमने की ”
 जो बच्चेने देखा मेरा पेचोताब^{३२}
 दिया उसने मुँह फेरकर^{३३} यूँ^{३४} जवाब^{३३},
 “रुलौती है तुझको जुदाई मेरी
 नहीं इसमें कुछ भी भलाई मेरी ”
 यह कहकर वह कुछ देर^{३९} तक चुप रहा
 दिया फिर दिखाकर यह कहने लगा,
 “समझती है तू हो गया क्या इसे ?
 तेरे आँसुओंने^{३६} बुझाया^{३९} इसे ! ”

---

(२२) वेगानें; भरभर (२३) दिवा (२४) ओळखून (२५) प्राण (मेरी जान=
 बाळा!) (२६) वियोग (२७) व्याकुळ (२८) पिरोना = ओवणें (२९) अश्रूंचे
 (३०) पर्वा (३१) निष्ठा (३२) चलबिचल; बेचैनी (३३) फिरवून (३४) असें
 (३५) उत्तर (३६) रुलाना = रडविणें (३७) वेळ (३८) अश्रूंनी (३९) विझविलें.

तो मागें होता आणि भरभर चालत नव्हता. त्याच्या हातांतील दिवा तेवत नव्हता.

त्याला मी ओळखलें आणि म्हणाल्यें, “ अरे माझ्या लाडक्या ! तूं मला सोडून इकडे कोठें आलास ?

तुझ्या वियोगामुळें मी सदैव अस्वस्थ राहाल्यें आणि दररोज अश्रूंचे हार गुंफित असल्यें.

तूं आमची मुळींच पर्वा केली नाहीस. आणि आम्हाला टाकून गेलास. चांगले पांग फेडलेस ! ”

माझ्या मनाची व्याकुळता पाहून मुलानें तोंड फिरविलें आणि असें उत्तर दिलें,

“ माझा वियोग तुला रडवीत असतो, यांत माझे कांहींहि हित नाहीं.”

इतकें बोलून तो थोडा वेळ गप्प राहिला आणि मग दिवा दाखवून असें म्हणाला,

“ याला काय झालें आहे हें तुला माहित आहे काय ? तुझ्या अश्रूंनीं माझा हा दिवा विझवून टाकला आहे.”

एक मकड़ा^१ और मक्खी^२

इक दिन किसी मक्खीसे यह कहने लगा मकड़ा
 इस राहसे होता है गुज़रें रोज तुम्हारा
 लेकिन मेरी कुटियाँकी न जागी कभी किस्मर्त
 भूलेसे कभी तुमने यहाँ पाँव न रखा
 गैरोंसे^{११} न मिलिये^{१२} तो कोई बात नहीं है
 अपनोंसे^{१३} मगर चाहिये यूँ^{१४} खिँच के^{१६} न रहना
 आओ जो मेरे घरमें तो इज्जत है यह मेरी
 वह सामने^{१८} सीढ़ी^{१९} है जो मंजूर^{२०} हो आना
 मक्खीने सुनी बात जो मकड़ेकी तो बोली
 “ हज़रत ! किसी नादाँ^{२२} को दीजियेगा यह धोकाँ^{२३}
 उस जालमें मक्खी कभी आनेकी नहीं है
 जो आपकी सीढ़ी पै^{२४} चढ़ा फिर नहीं उतरा ” ॥१॥

- (१) कोळी (२) माशी (३) एक (४) रस्ता (५) जाणें-येणें (६) परंतु
 (७) झोपडी (८) नशीब; भाग्य (९) चुकून (१०) पाय (११) परक्यांशी
 (१२) भेटा (१३) स्वकीयांशी (१४) परंतु (१५) असें (१६) दूरदूर
 (१७) मान; प्रतिष्ठा (१८) समोर (१९) जिना; शिडी (२०) मान्य (२१) महाशय
 (२२) नादाँ = नादान = मूर्ख (२३) फसवणूक (धोका देना = फसविणें)
 (२४) जालें (२५) पै = पर = वर

एक कोळी आणि माशी

एके दिवशीं एका माशीला एक कोळी म्हणूं लागला, “ तूं रोज रोज या रस्त्यानें जात-येत असतेस;

परंतु माझ्या झोंपडीचें भाग्य मात्र कधीं उदयास आलें नाहीं. तूं चुकूनहि कधीं येथें आली नाहींस.

परक्या लोकांना भेटलें नाहीं तर विशेष काहीं नाहीं, परंतु आपल्याच लोकांपासून असें दूरदूर राहाणें मात्र बरें नव्हे.

तूं माझ्या घरीं येशील तर तो माझा मोठा मान आहे असें मी समजेन. तुला यावयाचें असेल तर ती पाहा समोर शिडी आहे.”

कोळ्याचें हें बोलणें माशीनें ऐकलें आणि ती म्हणाली, “ महाशय ! कुणातरी मूर्खाला फसवा तुम्ही जाऊन !

तुमच्या त्या जाळ्यांत माशीं कधींच अडकणार नाहीं. जो तुमच्या पायरीवर चढला तो पुन्हां कधींच खाली उतरला नाहीं.”

मकड़ने कहा, “ वाह ! फ़रेबी^{२६} मुझे समझे
 तुमसा^{२७} कोई नादाँ ज़मानेमें^{२८} न होगा
 मंजूर तुम्हारी मुझे खातिर^{२९} थी वगरना^{३०}
 कुछ फायदा अपना तो मेरा इसमें नहीं था
 उड़ती हुई आयी हो खुदा जाने कहाँसे
 ठैरो^{३१} जो मेरे घरमें तो है उसमें बुरा क्या ?
 इस घरमें कई^{३२} तुमको दिखानेकी हैं चीज़ें
 बाहरसे नज़र आती है^{३३} छोटी-सी यह कुटिया^{३४}
 लटके^{३५} हुए दरवाजों पै वारीक^{३६} हैं परदे^{३७}
 दीवारों^{३८} को आईनोंसे^{३९} है मैंने सजाया^{४०}
 मेहमानोंके^{४१} आरामको^{४२} हाज़िर^{४३} हैं बिछौने^{४४}
 हर शख्सको^{४५} सामाँ^{४६} यह मयस्सर^{४७} नहीं होता ”
 मकखीने कहा, “ खैर !^{४८} यह सब ठीक है लेकिन
 मैं आपके घर आऊँ यह उम्मीद^{४९} न रखना

इन नर्म^{५०} बिछौनोंसे खुदा मुझको बचाये
 सो जाये कोई इन पै तो फिर उठ नहीं सकता ॥२॥

(२६) कपटी (२७), सा = सारखा; तुमसा = तुझ्यासारखा (२८) जगांत
 (जमाना = काल, जग) (२९) पाहुणचार (३०) नाहीतर (३१) थांब (ठैरना =
 ठहरना = थांबणें) (३२) कित्येक (३३) दिसते (नजर आना = दिसणें)
 (३४) झोंपडी (३५) लोंबत असलेले (३६) पातळ (३७) पडदे (३८) भिंती
 (३९) आरशांनी (४०) सजविलें आहे (४१) पाहुण्यांच्या (४२) सुखसोयींसाठी
 (४३) हजर (४४) बिछाने (४५) व्यक्ति (४६) सामाँ = सामान = वस्तु (४७) प्राप्त
 (४८) ठीक; असो (४९) आशा (५०) नरम; मजू.

कोळी म्हणाला, “ छान ! मलाच तूं कपटी समजतेस ! तुझ्या-
सारखी मूर्ख जगांत कोणीच नसेल.

मला तुझा पाहुणचार करावयाचा होता म्हणूनच मीं तुला बोलावले;
नाहींतर तुला बोलावण्यांत माझा स्वतःचा कांहींच फायदा नव्हता.

देव जाणे तूं कुठून उडत आली असशील. तेव्हां तूं थोडा वेळ
माझ्या घरांत थांबलीस तर काय विघडेल ?

माझे घर बाहेरून जरी एखाद्या लहानशा झोंपडीसारखें दिसत
असलें तरी त्यांत तुला दाखविण्यासारख्या कितीतरी वस्तू आहेत.

दरवाज्यावर झिरझिरीत पडदे टांगलेले आहेत आणि मीं आरशांनीं
भिंती सजविल्या आहेत.

पाहुण्यांच्या विश्रांतीसाठीं अंथरुणें तयार आहेत. सर्वांनाच इतकें
वैभव लाभत नसतें बरें ! ”

माशी म्हणाली, “ तें असो ! हें सगळें खरें असलें तरी मी तुमच्या
घरांत येईन अशी आशा बाळगूं नका.

तुमच्या त्या मऊ मऊ बिछान्यापासून ईश्वर माझे रक्षण करो. त्या
अंथरुणावर जर कोणी झोंपला तर तो पुनः उठूं शकत नाहीं.”

मकड़ेने कहा दिलमें,^{५१} सुनी बात जो उसकी
 फाँसूँ^{५२} इसे किस तरह^{५३}? यह कम्बख्त है दानों
 सौ^{५४} काम खुशामद^{५५} ले निकलते^{५६} हैं जहाँ^{५७} में
 देखो जिसे दुनियामें खुशामदका है बन्दों
 यह सोचके मखवीसे कहा उसने, “ बड़ी वी !^{५९}
 अल्लाहने बख्शी है बड़ा आपको स्तब्धी
 होती है उसे आपकी सूरतसे मुहब्बत
 हो जिसने कभी एक नजरें आपको देखा
 आँखे हैं कि हीरेकी चमकती हुई कनियों^{६०}
 सरें आपका अल्लाहने कलगी^{६१}से सजाया
 यह हुस्न, यह पोशाकें यह खूबी^{६२} यह सफाई^{६३}
 फिर इस पै कयामतें है यह उड़ते हुए गाना ! ”
 मखवीने सुनी जब यह खुशामद तो पत्नीजी^{६४}
 बोली कि, “ नहीं आपसे मुझको कोई खटकें
 इन्कारें की आदतें को समझती हूँ बुरा मैं
 सच यह है कि दिल तोड़नाँ अच्छा नहीं होता ”
 यह बात कही और उड़ी अपनी जगहसे
 पास आयी तो मकड़ेने उछलकरें उसे पकड़ा

भूखी था कई रोजसे अब हाथ जो आयी ।
 आरामसे घर बैठके मखवी को उड़ार्या ॥ ३ ॥

- (५१) मनांत (५२) अडकवूँ (५३) किस तरह = कशा प्रकारें; कसैं
 (५४) कम्बख्त = अभागी; दुद्वैवी (बेटी!) (५५) शहाणी, शहाणा (५६) शंभर
 (५७) खुशामत (५८) काम निकलना = काम होणें (५९) जहाँ = जहान = जग
 (६०) गुलाम (६१) बाआसाहेब (६२) दिआ (६३) दर्जा (६४) रूप (६५) प्रेम

तिचें हें बोलणें ऐकून कोळी मनांत म्हणाला, 'ही मोठी बिलंदर दिसते. हिला जाळ्यांत कसें अडकवावें वरें ?

जगामध्ये स्तुतीच्या जोरावर पुष्कळशीं कामें सफळ होतात. जगांतील प्रत्येकजण खुशामतीचा गुलाम असतो.'

असा विचार करून तो माशीला म्हणाला, "बाईसाहेब, परमेश्वरानें तुम्हांला फार उच्च स्थान दिलेलें आहे.

ज्यानें तुम्हांला एकदां हि पाहिलें असेल तो तुमच्या रूपावर मुग्ध होऊन जातो.

तुमचे डोळे म्हणजे जणूं हिरकण्याच आहेत. ईश्वरानें तुमचें डोकें तुरा लावून सजविलें आहे.

हें सौंदर्य, हा पोषाख, ही खुबी, ही स्वच्छता आणि या सर्वांवर कळस म्हणजे हें उडत उडत गाणें ! "

माशीनें स्तुति ऐकली व ती विरघळली आणि म्हणाली, "तुमच्या-पासून मला कांहीं भीति नाहीं.

एखाद्याला नकार देण्याची संवय वाईट आहे असें मला वाटतें. खरें म्हणजे एखाद्याचें मन मोडणें वरें नव्हे."

इतकें बोलून ती आपल्या जाग्यावरून उडाली. ती जवळ आलेली पाहातांच कोळ्यानें झेंप टाकून तिला पकडलें.

तो कोळी कित्येक दिवसांपासून उपाशी होता. यामुळें ती माशी तावडींत सांपडतांच त्यानें मोठ्या मजेंत घरीं बसल्या बसल्या तिचा चट्टा-मट्टा केला.

---

(६६) अका नजरेनें, अकदां (६७) हीरेकी कनियाँ = हिरकण्या (६८) डोकें (६९) तुरा (७०) सौंदर्य (७१) पोषाख (७२) खुबी, वैशिष्ट्य (७३) स्वच्छता (७४) प्रलय; कहर (७५) द्रवली (७६) भीति (७७) नकार (७८) संवय (७९) मन मोडणें (८०) अुडी मारून (८१) उपाशी (८२) खावून टाकलें.

परिन्दे की^१ फ़रियाद^२

आता है याद^३ मुझको गुज़रा हुआ ज़माना^४
 वह बाग़की बहारें,^५ वह सबका चहचहाना^६
 आज़ादियाँ^७ कहाँ वह, अब अपने घोंसले की^८
 अपनी खुशीसे आना, अपनी खुशीसे जाना
 लगती है चोट^९ दिलपर, आता है याद जिसदम^{१०}
 शबनम^{११} के आँसुओंपर^{१२} कलियोंका^{१३} मुस्कुराना^{१४}
 वह प्यारी प्यारी^{१५} सूरत^{१६} वह कामिनी^{१७} सी सूरत^{१८}
 आबाद^{१९} जिसके दम^{२०}से था मेरा आशियाना^{२१}

आती नहीं सदाँ^{२३} उसकी मेरी कफ़समें^{२४} ।

होती मेरी रिहाई^{२५} ऐ काँई^{२६} मेरे बसमें ॥ १ ॥

- (१) पक्ष्याची (२) गान्हाणें (३) याद आना = आठवणें (४) गेलेला (५) काळ
 (६) मौज; प्रफुल्लता (७) चिवचिवणें (८) स्वातंत्र्य (९) घरट्याची (१०) आघात
 (११) ज्या वेळी (१२) दंबबिंदु (१३) अश्रूवर (१४) कळ्यांचें (१५) स्मित
 करणें (१६) गोजिरी (१७) रूप (१८) सुंदरी (१९) मूर्ति (२०) संपन्न, भर-
 लेला (२१) अस्तित्वामुळें (२२) घरटें (२३) आवाज (२४) पिजप्यांत
 (२५) सुटका (२६) असें व्हावें (अरेरे) (२७) हातीं

पक्ष्याचें गाऱ्हाणें

निघून गेलेल्या त्या मागील काळाची मला आठवण येत आहे. त्या बागोतील मौजा व तें सर्वांचें चिंवचिंवणें मला आठवत आहे.

आपल्या घरट्यांतील तें स्वातंत्र्य आतां कोठें आहे ? आपल्या मर्जा-प्रमाणें वाटेल तेथें जाणें व येणें आतां कोठलें ?

दंभविंदूंच्या अश्रूंकडे पाहून कळ्या कशा मंदस्मित करीत असत हें जेव्हां मला स्मरतें तेव्हां माझ्या हृदयावर जोराचा आघात होतो.

जिच्या अस्तित्वामुळें माझें घरटें भरलेलें व प्रसन्न असे ती माझी प्रियतमा दिसायला गोड आणि अनुपम सुंदर होती.

तिचा स्वर माझ्या या पिंजऱ्यांत मला अकूंत येत नाहीं. अरेरे ! माझी सुटका जर माझ्या हातांत असती तर किती चांगलें झालें असतें !

क्या बदनसीबे हूँ मैं घरको तरसें रहा हूँ
साथी तो हैं वतनमें, मैं कैदमें पड़ा हूँ

आयी बहारै, कलियाँ फूलों की हँस रही हैं
मैं इस अन्धेरे घर में किस्मत को रो रहा हूँ

इस कैदका इलाही^{३४} दुखदों किसे सुनाऊँ ? ।

डर है यहीं^{३६} कफ़समें मैं गर्म से मर न जाऊँ ॥ २ ॥

जबसे चमन^{३७} छुट्टा है, यह हाल^{३८} हो गया है
दिल ग़मको खा रहा है, ग़म दिलको खा रहा है

गाना इसे समझकर खुश हों न सुननेवाले
दूखे हुए^{३९} दिलोंकी फ़रियाद यह सदा है

आज़ाद मुझको कर दे ओ^{४०} कैद करनेवाले ।

मैं बेजबा^{४१} हूँ कैदी तू छोड़कर दुआँ ले ॥ ३ ॥

-
- (२८) दुर्दैवी (२९) तरसना = तलमलणें (३०) मातृभूमि (३१) वसंतऋतु
(३२) नशीब (३३) रोना = नांवानें खडे फोडणें (३४) अरे देवा ! (३५) रडगाणें
(३६) येथेंच (३७) दुःख (३८) उपवन (३९) सुटला (४०) दशा (४१)
दुखावलेले (४२) आवाज (४३) अरे (४४) मूक (४५) आशीर्वाद.

मी किती दुर्दैवी आहे ! मी घरासाठी तळमळत आहे. माझे सगळे सोबती मातृभूमीमध्ये आहेत आणि मी मात्र कैदेत पडलों आहे.

वसंत ऋतूचें आगमन झालें आहे, फुलांच्या कळ्या हंसत आहेत, परंतु मी मात्र या काळोख्या घरांत स्वतःच्या नशीवाच्या नांवांनै रडत बसलों आहे.

अरे देवा ! या तुरुंगाचें रडगाणें मी कोणाला ऐकवूं ? या पिंजऱ्यांतच दुःखातिरेकानें मी मरून जाईन कीं काय अशी मला भीति वाटते.

जेव्हांपासून उपवनाचा वियोग झाला आहे तेव्हांपासून अशी स्थिति झाली आहे कीं हृदय दुःखाला खात आहे आणि दुःख हृदयाला खात आहे.

जे कोणी माझे हें रुदन ऐकतील त्यांनीं हें गाणें आहे असें समजून आनंदित होऊं नये; कारण माझा हा स्वर-उद्गार म्हणजे दुखावलेल्या हृदयाचें गाव्हणें आहे.

हे मला कैद करणाऱ्या ! तूं मला मुक्त कर. मी मूक कैदी आहे. तूं मला सोडून दे आणि माझा दुवा घे.

एक गाय और बकरी

इक^१ चरागाह^२ हरीभरी^३ थी कहीं
 थी सरापा^४ बहार^५ जिसकी ज़मी^६
 क्या सम^७ उस बहारका हो बयाँ^८
 हर तरफ़ साफ़ नदियाँ^९ थी रवाँ^{१०}
 थे अनारों^{११} के बेशुमार^{१२} दरख्त^{१३}
 और पीपल^{१४} के सायेदार^{१५} दरख्त
 ठंडी^{१६} ठंडी हवाँएँ आती थीं
 तार्यरों^{१७} की सदाँ^{१८} आती थीं
 किसी नदीके पास इक बकरी
 चरते चरते कहींसे आ निकली
 जब ठहर कर इधर उधर देखा
 पास इक गायको खड़ा पाया
 पहले झुककर उसे सलाम किया
 फिर सलीकेसे^{२०} यूँ^{२१} कलाम^{२२} किया,
 “क्यों बड़ी बी,^{२३} मिज़ाज^{२४} कैसे हैं?”
 गाय बोली कि “खैर^{२५} अच्छे हैं!
 कट रही है बुरी भली अपनी
 है मुसीबत^{२६} में जिन्दगी अपनी

- (१) एक (२) कुरण (३) हिरवीगार (४) (सर=डोकें; पा=पाय) नखशिखांत
 (५) प्रफुल्लता, वसंतऋतु (६) जमीन (७) दृश्य (८) वर्णन (बयाँ=बयान)
 (९) नद्या (१०) वाहणारी (११) डालिब (१२) असंख्य (१३) झाड
 (१४) पिपल (१५) सावलीदार (१६) थंड (१७) वारे (१८) पक्षी
 (१९) आवाज (२०) अदबीनें; व्यवस्थितपणें (२१) असें (२२) वाक्य, संभाषण
 (कलाम करना=बोलणें) (२३) बाईसाहेब (२४) तब्येत (२५) ठीक
 (२६) संकट (२७) जिणें

एक गाय आणि शेळी

असेंच एक हिरवेगार कुरण होतें. तेथील भूमि म्हणजे जणूं मूर्तिमंत प्रफुल्लता होती.

त्या सुंदर दृश्याचें वर्णन काय करावें? सगळीकडे स्वच्छ नद्या वाहात होत्या.

डाळिंबाचीं अगणित झाडें होतीं आणि पिंपळाचे छायादार वृक्ष होते. थंडगार वारे वाहात होते आणि पक्ष्यांचे मधुर आवाज ऐकूं येत होते. अशा वेळीं एक शेळी कोठूनतरी चरतां चरतां एका नदीच्या काठीं आली.

तिनें त्या ठिकाणीं थांबून इकडे-तिकडे पाहिलें तेव्हां तेंथें एक गाय उभी असलेली तिला दिसली.

तिनें प्रथम गायीला लवून सलाम केला आणि मग मोठ्या अदबीनें ती तिला म्हणाली,

“काय बाईसाहेब, आपली तब्येत वगैरे ठीक आहे ना?” गाय म्हणाली, ठीक आहे झालं!

कसं बसं बरं वाईट जिणं जगत्यें आहे. पण या जीवनांत संकटं नित्रासच फार.

जानपैर आ बनी है, क्या कहिये
 अपनी किस्मत बुरी है, क्या कहिये
 देखती हूँ खुदाकी शान को मैं
 रो रही हूँ बुरोंकी जानको मैं
 जोर चलता नहीं गरीबोंका
 पैसा आया लिखा नसीबोंका
 आदमी से कोई भला न करे
 उस से पाली पड़े, खुदा न करे
 दूध कम दूँ तो बुड़बुड़ाता है
 हूँ जो दुबली तो बेच खाता है
 हथकंडोंसे गुलाम करता है
 किन फरेबोंसे रॉम करता है
 उसके बच्चोंको पालती हूँ मैं
 दूधसे जान डालती हूँ मैं
 बदले नेकी के यह बुराई है
 मेरे अल्लाह तेरी दुहाई है !”
 सुनके बकरी यह माजरा सारा
 बोली, “ऐसा गिला नहीं अच्छा
 बात सच्ची है बेमर्जा लगती
 मैं कहूँगी मगर खुदा लगती

(२८) ज़िवावर (२९) येऊन बेतली आहे (३०) वैभव, करणी (३१) [किसीकी
 जानको रोना—एखाद्याच्या नांवानें खडे फोडणें] (३२) वाईट लोकांच्या
 (३३) पुढे (३४) नशीबांत लिहिलेलें (३५) पाला पडना=संबंध येणें
 (३६) बडबडतो, कुरकुरतो (३७) दुर्बल (३८) विकून (३९) हातचलाखीनें
 (४०) कपटांनीं (४१) सेवक (४२) प्राण (४३) ऐवजी, मोबदल्यांत (४४) चांगुल-
 पणा (४५) धांवा, शपथ [दुहाई=एखाद्याचें नांव घेऊन मदतीसाठीं हांक मारणें]
 (४६) घटना, हकीगत (४७) तक्रार (४८) नीरस (बे=नाही, मजा=रस)
 (४९) खुदा लगती कहना—खरें खरें सांगणें; न्यायाची गोष्ट सांगणें

काय सांगावं? अगदी प्राणांवर येऊन वेतलय. पण आपलंच नशीब खोटं म्हणायचं झालं.

परमेश्वराचं वैभव मी पाहात आहे नि दुष्टांच्या नांवानं बोटं मोडीत आहे.

गरीबांचं कांहीं चालतच नाही. नशीबांत लिहिलेलं असेल तें कांहीं पुसून टाकतां येत नाही.

माणसाचं कोणी भलं करूं नये. देव करो नि माणसाशीं संबंध न येवो.

दूध कमी दिलं कीं तो कुरकुरं लागतो अन् मी हडकुळी झाल्यें कीं तो मला विकून खातो.

नाना प्रकारच्या युक्त्या-प्रयुक्त्या योजून तो मला गुलाम बनवितो आणि कपटानं आपली सेवा करावयास लावतो.

मी त्याच्या मुलांचं पालन-पोषण करत्यें नि माझ्या दुधानं त्याला जीवन-दान देलें.

मी इतका चांगुलपणा करलें पण त्याच्या मोबदल्यांत तो माझ्याशीं वाईटपणानं वागतो. अरे देवा! आतां तूच माझं रक्षण कर. ”

ही सगळी हकीगत ऐकून शेळी म्हणाली, “अशी तक्रार करणें बरं नव्हे.

खरं बोललेलं कुणालाच आवडत नाही; परंतु मी न्याय्य असेल तेंच बोलणार आहे.

श्री. श्री. डॉ. दाणे, बाबनालय बायल.

सं. क्र. १२७ नों. दि .....

दि. ०१-०५-६० क्र. ....

यह चरागाहें, यह ठंडी ठंडी हवा
 यह हरी घास और यह साये
 ऐसी खुशियाँ हमें नसीब कहाँ ?
 ये कहाँ, बेजबाँ गरीब कहाँ ?
 ये मजे आदमीके दम से हैं
 लुटके सारे उसीके दमसे हैं
 उसीके दमसे है अपनी आबादी
 कैद हमको भली कि आज़ादी ?
 सौ तरहकाँ बीनों में है खटकाँ
 वाँकी गुज़रान से वचाये खुदा
 हम पै एहसान है बड़ा उसका
 हमको जेबाँ नहीं गिला उसका
 कर्द आरामकी अगर समझो
 आदमीका कभी गिलीं न करो ”
 गाय सुनकर यह बात शरमायी
 आदमीके गिलेसे पछतायी
 दिलमें परखी भला-बुरा उसने
 और कुछ सोचकर कहा उसने,

“ यूँ तो छोटी है ज़ात बकरीकी
 दिलको लगती है बात बकरीकी ! ”

(५०) कुरण (५१) हिरवेंगार (५२) गवत (५३) सावली (५४) मूक (बे=नाही;
 जबाँ = जबान = भाषा) (५५) मजा, आनंद (५६) अस्तित्व (दमसे = मुल्ले)
 (५७) मजा (५८) वस्ती (५९) स्वातंत्र्य (६०) शेंकडों प्रकारचा, नाना प्रकारचा
 (६१) वन, रान (६२) भय (६३) वाँ=वहाँ=तेथें (६४) निर्वाह
 (६५) पै=पर=वर (६६) उपकार (६७) उचित, योग्य. (६८) कदर
 (६९) तक्रार (७०) लज्जित झाली (७१) पश्चात्ताप पावली. (७२) पारखून
 पाहिलें (७३) तसैं पाहिल्यात [यूँ = असैं; तो = तर]

हैं कुरण, हैं थंडगार वारें, हैं हिरवेंगार गवत अन् ही सावली !

आपल्या नशीबांत इतकें सुख कोठलें ? कुठें हैं ऐश्वर्य अन् कुठें आपण गरीब मुकीं जनावरें !

हा सर्व आनंद माणसाच्या अस्तित्वामुलेंच आहे. सारीं सुखें त्याच्या-मुलेंच आहेत.

त्याच्यामुलेंच आपलें अस्तित्व आहे. तेव्हां आपल्याला कैद बरी कीं स्वातंत्र्य बरें ?

रानामध्ये नाना प्रकारचीं भयें असतात. तेथील जीवनक्रमापासून देवच रक्षण करो.

आपल्यावर माणसाचा फार मोठा उपकार आहे. आपण त्याच्या विरुद्ध तक्रार करणें योग्य नाही.

सुखसोयींची कदर जर तुला असेल तर तूं माणसाविरुद्ध कधीं तक्रार करूं नकोस.”

हें बोलणें ऐकून गाय लज्जित झाली. आपण माणसाविरुद्ध तक्रार केली याबद्दल तिला पश्चात्ताप झाला.

तिनें मनामध्ये बरें वाईट ओळखलें आणि किंचित् विचार करून ती म्हणाली,

“ तसं पाहिलं तर शेळीची जात किती लहान आहे, परंतु तिचं बोलणं अगदीं हृदयाला जाऊन भिडतं.”

हमदर्दी

टहनी^२ पै किसी शज्र^३ की तनहाँ
बुलबुल था कोई उदास बैठा
कहता था कि रात सरपै^४ आयी
उड़ने चुगनेमें^५ दिन गुज़ाराँ
पहुँचूँ किस तरह आशियाँ^६ तक
हर चीज़ पै छा गया अँधेराँ
सुनकर बुलबुलकी आह-व-जारी^७
जुगनूँ^८ कोई पास ही से बोला,
“ हाज़िर^९ हूँ मददको जानो दिलसे^{१०}
कीड़ा हूँ अगचें^{११} मैं ज़रा-सा
क्या गर्म है जो रात है अँधेरी
मैं राह^{१२} में रोशनी^{१३} करूँगा
अल्लाहने दी है मुझको मशाल
चमकाके^{१४} मुझे दियाँ बनाया ”
हैं लोग वही जेहाँ में अच्छे
आते हैं जो कामें दूसरों के

(१) सहानुभूति (२) फांदी (३) झाड़ (४) एकाकी (५) डोकीवर (६) [धान्य]
वैचण्यांत (७) घालविला (८) घरटें (९) पसरला (१०) काळोख (११) विलाप
(आह = उसासा; ज़ारी = रुदन) (१२) काजवा (१३) हजर (१४) अंतःकरण-
पासून [जान = प्राण + व (ओ) + दिल = हृदय] उर्दूमध्यें ‘ व ’ हैं अव्यय जेव्हां

सहानुभूति

एका झाडाच्या फांदीवर एक बुलबुल एकटाच उदासपणें बसलेला होता.

तो स्वतःशीं म्हणत होता, “ रात्र तर येऊन ठेपली. मी उडण्यांत आणि खाद्य मिळविण्यांत सारा दिवस घालविला.

आतां सगळीकडे काळोख पसरला आहे. तेव्हां मी माझ्या घरच्या-पर्यंत जाऊन कसा पोहोंचूं ? ”

बुलबुलाचा हा विलाप ऐकून जवळच असलेला एक काजवा म्हणाला,

“ जरी मी एक लहानसा किडा असलों तरी अंतःकरणापासून तुझ्या सेवेस हजर आहे.

रात्र काळोखी असली म्हणून काय झालें ? मी रस्त्यांत उजेड दाखवीन.

परमेश्वरानें मला मशाल दिलेली आहे. मला प्रकाशमान करून दिवा बनविलें आहे.”

जगामध्ये जे लोक दुसऱ्यांच्या उपयोगी पडतात तेच चांगले होत.

समासाचें कार्य करतें तेव्हां त्याचा उच्चार ‘ओ’ असा होतो. उदा. गुलोबुलबुल (गुल = फूल + व + बुलबुल); रोज़ोशब (रोज़ = दिवस + व + शब = रात्र)] (१५) जरी (१६) दुःख (१७) रस्ता (१८) प्रकाश (१९) प्रकाशित करून (२०) दिवा (२१) जग (२२) काम आना = उपयोगी पडणें.

एक परिन्दा^१ और जुगनू^२

सरे^३ शार्म^४ एक मुर्गे^५ नग्मपैरों, किसी टहनी पै बैठा गा रहा था
चमकती चीज़ इक देखी ज़मीपर, उड़ा तायरें उसे जुगनू समझकर
कहा जुगनूने ओ मुर्गे नवारेज^६ न कर बेकसँ पै मिनकारे^७ हवसँ तेज़
तुझे जिसने चहक^८ गुल^९ को महक^{१०} दी, उसी अल्लाह ने मुझको चमक दी
लिबासे^{११} नूर^{१२} में मस्तूर^{१३} हूँ मैं, पतिगोंके जहाँका तूर हूँ मैं
चहक तेरी बहिश्ते^{१४} गोर्श^{१५} अगर है, चमक मेरी भी फिदाँसे^{१६} नज़र है
परोंको मेरे कुदरतने ज़ियाँ दी, तुझे उसने सदाँए दिलरुबों दी
तेरी मिनकारको गाना सिखाया, मुझे गुलज़ार^{१७} की मशाल बनाया
चमक बरख्शी^{१८} मुझे, आवाज़ तुझको, दिया है सोज़^{१९} मुझको साज़^{२०} तुझको
मुखालिफ^{२१} साज़का होता नही सोज़, जहाँ में साज़का है हमनशी^{२२} सोज़
क्यामे^{२३} बज़मे^{२४} हस्ती^{२५} है इन्हींसे, जहूरे^{२६} औज़^{२७} व पस्ती^{२८} है इन्हींसे

हमआहंगी^{२९} से है महफिल जहाँकी ।
इसीसे है बहार इस बोस्ताँ^{३०} की ॥

- (१) पक्षी (२) काजवा (३) संध्याकाळी (४) पक्षी (५) गाणारा (६) गोड-
गळ्याचा (७) असहाय (८) चोंच (९) लोभ (१०) चिचिचि (११) फूल
(१२) सुगंध (१३) पोषाख (१४) प्रकाश (१५) अवगुंठित (१६) दिव्य पर्वत
(१७) स्वर्ग (१८) कान (१९) स्वर्ग; बाग (२०) प्रकाश (२१) आवाज
(२२) मधुर (२३) बाग (२४) दिली (२५) उष्णता (२६) वाद्य (२७) विरोधी
(२८) मित्र (२९) कायम (३०) रंगसभा (३१) अस्तित्व (३२) अभिव्यक्ति
(३३) उन्नति (३४) अवनति (३५) संवादीपणा (३६) बाग.

एक पक्षी आणि काजवा

संध्याकाळच्या वेळीं एक गाणारा पक्षी एका फांदीवर बसून गात होता. त्यानें जमिनीवर एक चमकणारी वस्तु पाहिली. तो काजवा आहे हें ओळखून तो पक्षी (त्याला खाण्यासाठी) त्याच्याकडे उडाला. तेव्हां तो काजवा म्हणाला, “ हे गोड गळ्याच्या पक्ष्या ! तूं माझ्यासारख्या असहाय प्राण्यावर आपली अधाशी चोंच चालवूं नकोस- तिला धार लावूं नकोस. ज्या परमेश्वरानें तुला चिंवर्चीव आणि फुलाला सुगंध दिला त्यानेंच मला चमक दिलेली आहे. मी तेजाच्या वस्त्रानें अवगुंठित आहे. कीटपतंगांच्या सृष्टीतील मी दिव्य पर्वत आहे. तुझा कलरव कानांना स्वर्गीय आनंद देतो, तर माझी चमक डोळ्यांना नंदनवनाचें सुख मिळवून देते. निसर्गानें माझ्या पंखांना प्रकाश दिला आणि तुला मधुर आवाज दिला. तुझ्या चोंचीला गाणें शिकविलें, मला वागेतील मशाल बनविलें. मला चमक दिली, तुला आवाज दिला. मला हृदयातील वेदनांची आंच दिली, तुला संगीताचे सूर दिले. वेदनेची आंच आणि स्वरांचें संगीत यांमध्ये विरोध असत नाहीं. जगामध्ये आंतरिक व्यथा (आंच) आणि बाह्य सौंदर्य (सूर) हे एकमेकांचे मित्र असतात. जीवनाची रंगसभा त्यांच्यावरच अवलंबून असते. त्यांच्यामुळेच उन्नति व अवनति यांची अभिव्यक्ति होत असते.

जगाची मैफल सुसंवादीपणामुळेच रंगते. या वागेची शोभा-बहार-या सुसंवादीपणामुळेच आहे.

एक पहाड़^१ और गिलहरी^२

कोई^३ पहाड़ यह कहता था इक गिलहरीसे
“तुझे हो शर्म तो पानीमें जाके डूब मरे^४”

ज़रा-सी^५ चीज है; इसपर गरूर^६! क्या कहना!
यह अकल^७ और यह समझ^८; यह शऊर^९! क्या कहना!

खुदाकी शान^{१०} है नाचीज^{११} चीज़ वन वैठीं
जो बेशऊर^{१३} हों यूँ^{१४} बातमीज़^{१५} वन वैठीं

तेरा बिसात^{१६} है क्या मेरी शान के आगे?
ज़मीन है पस्त^{१७} मेरी आन-बान^{१८} के आगे

जो बात मुझमें है तुझको है वह नसीब^{१९} कहाँ?

भला पहाड़ कहाँ? जानवर^{२०} गरीब कहाँ? ” ॥ १ ॥

(१) डोंगर, पर्वत (२) खार (३) कोणीतरी, एक (४) शरम, लाज (५) पाण्यांत जाऊन बुझन मर [पानीमें किंवा चुल्लूभर पानीमें डूब मरना, हा वाक्प्रचार आहे. याचा अर्थ ‘चाळणीत पाणी घेऊन जीव देणें, लजित होणें’ असा आहे.]
(६) क्षुद्र (७) गर्व, घमेंड (८) अकल, बुद्धि (९) अकल (१०) योग्यता, बुद्धि, सभ्यपणा (११) वैभव [खुदाकी शान = देवाची करणी] (१२) तुच्छ [ना = नाही,

एक पर्वत आणि खार

एकदां एक पर्वत एका खारीला म्हणाला, “तुला जर कांहीं लाजलज्जा असेल तर तूं जाऊन जीव दे.

किती क्षुल्लक जीव आहेस तूं. पण तरी देखील तुझी घमेंड काय विचारावी ? तुझी अकल, तुझे ज्ञान, तुझी बुद्धि यांचा महिमा काय वर्णावा ?

वस्तुतः तूं अगदीं तुच्छ प्राणी होतीस पण देवाच्या करणीमुळे तुला महत्त्व प्राप्त झालें. अगदीं असभ्य होतीस ती आतां शिष्ट बनली आहेस.

तरी पण माझ्या या वैभवापुढें तुझा काय पाड ? माझ्या या रुबावापुढें पृथ्वी देखील अगदीं तुच्छ आहे.

जी गोष्ट माझ्या ठिकाणीं आहे ती तुझ्या नशीबीं कुठली ? कुठें पर्वत आणि कुठें तूं गरीब प्राणी ! ”

चीज = वस्तु] (१३) अडाणी, अशिष्ट, असभ्य [बे = नाही; शऊर = सुसभ्यता; सुसंस्कृतपणा] (१४) अशा प्रकारें (१५) सुसभ्य; शिष्ट [‘बा’ हा प्रत्यय अस्तित्व दर्शक आहे तमीज = सुसभ्यपणा, शिष्टाचार] (१६) विसात = विशाद = योग्यता (१७) तुच्छ; पराजित; खालच्या दर्जाचा (१८) रुबाव (१९) नशीब, नशिबी (२०) जनावर.

कहा यह सुनके गिलहरीने, "मुँह सँभालेँ ज़रा !
 यह कच्ची बातें हैं दिलसे उन्हें निकाल जरा !
 जो मैं बड़ी नहीं तेरी तरह तो क्या परवाँ^{२१}
 हीं है तू भी तो आखिर^{२३} मेरी तरह छोटा
 हर एक चीजसे पैदा^{२४} खुदा की कुदरत^{२५} है
 कोई बड़ा कोई छोटा, यह उसकी हिकमत^{२६} है
 बड़ा जहाँ^{२७} मैं तुझको बना दिया उसने
 मुझे दरख्त^{२८} पै चढ़ना सिखा^{२९} दिया उसने
 कदम^{३०} उठानेकी ताक़त नहीं जरा तुझमें
 निरी^{३१} बड़ाई^{३२} है ! खूबी^{३३} है और क्या तुझमें ?
 जो तू बड़ा है तो मुझ-साँ हुनर^{३४} दिखा मुझको
 यह छालियाँ^{३५} ही जरा तोडकर^{३६} दिखा मुझको

नहीं है चीज़ निकम्मी^{३७} कोई ज़मानेमें^{३९} ।

कोई बुरा नहीं कुदरत^{४०} के कारखानेमें" ॥ २ ॥

(२१) मुँह सँभालना = तोंड संभालणें, तोंड आवरणें (२२) परवाँ (२३) अखेर,
 शेवटी (२४) उत्पन्न (२५) कारागिरी, सृष्टि, निसर्ग (२६) कौशल्य (२७)
 जग (२८) झाड़ (२९) शिकविलें (३०) पाऊल (३१) निव्वळ (३२) मोठेपणा;
 स्थौल्य; बड़ाई (३३) खूबी, वैशिष्ट्य (३४) माझ्यासारखा (३५) हुनर, कला
 (३६) सुपारी (३७) फोडून (३८) निरर्थक (३९) जगांत (४०) निसर्ग, सृष्टि

पर्वताचें हें बोलणें ऐकून खार म्हणाली, “ जरा तोंड सांभाळून बोल. या अडाणीपणाच्या कल्पना तूं आपल्या डोक्यांतून काढून टाक.

मी तुझ्यासारखी मोठी नाही म्हणून काय झालें ? तूंही माझ्यासारखा लहान नाहीस.

प्रत्येक वस्तूंतून ईश्वराची कारागिरी प्रकट होत असते. या वस्तूपैकीं एखादी लहान असते तर एखादी मोठी असते. ही त्या परमेश्वराचीच लीला होय.

त्यानें तुला जगामध्ये मोठा बनविलें तर मला झाडावर चढायला शिकविलें.

या ठिकाणीं पाय उचलण्याचीहि ताकत नाही. नुसता मोठा आकार आहे. या खेरीज दुसरा कोणता गुण तुझ्याजवळ आहे ?

तूं जर मोठा आहेस तर माझ्यासारखें कौशल्य दाखव पाहूं ? ही लहानशी सुपारीच फोडून दाखव म्हणजे झालें.

जगामध्ये कोणतीहि वस्तु निरर्थक नाही आणि निसर्गाच्या या कारखान्यांत कोणीहि तुच्छ नाही.”

तिफले^१ शीरख्वार^२

मैंने चाकू तुझसे छीना है तो चिल्लाता है तू
 मेहरवाँ^३ हूँ मैं, मुझे नामेहरवाँ^३ समझता है तू ?
 फिर पड़ा रोयेगा ऐ नौ वारिदे^४ अकलीमें^५ गम^६
 चुभ न जाये देखना ! बारीक है नोके^७ कलम^८
 आह ! क्यों दुख देनेवाली शैं^९ से तुझको प्यार है ?
 खेल इस कागजके टुकड़ेसे यह बेआज़ार^९ है
 गेंद^६ है तेरी कहाँ ? चीनी^९ की विल्ली है किधर ?
 वह ज़रा-सा जानवर टूटा हुआ है जिसका सर^{१०}
 तेरा आईना^{११} था आज़ादे^{१२} गुवारे^{१२} आरजू^{१२}
 आँख खुलते ही चमक उठा शरारे^{१३} आरजू^{१३}

- (१) तिफले = बालक; ए = विशेषणाचा प्रत्यय; शीर = दूध; ख्वार = खाणारें; तिफले शीरख्वार = तान्हे [मूल] (२) दयालु (३) निर्दय (४) नौ = नवीन; वारिद = येणारा; नौवारिद = नवागत; ए = विशेषणाचा प्रत्यय; अकलीम = देश; प्रदेश; ए = षष्ठीचा प्रत्यय; गम = दुःख; नौवारिदे अकलीमे गम = दुःखाच्या प्रदेशांतून नुकताच आलेला (५) नोक = टोंक; कलम = टांक; नोके कलम = टाकांचें

लहान बालक

तुझ्या हातांतून मी चाकू काढून घेतला तर तूं ओरडतोस. मी दयाळु आहे परंतु तूं मला निर्दय समजतोस. तूं दुःखाच्या प्रदेशांतून नुकताच आलेला आहेस. तूं पुनः रडत बसशील. टांकाचें टोंक तीक्ष्ण आहे. तें तुझ्या हातांत घुसेल बरें! अरेरे! दुःखदायक वस्तूबद्दल तुला एवढें प्रेम कां बरें आहे? तूं आपला या कागदाच्या तुकड्याशीं खेळ. तो अगदीं निरुपद्रवी आहे.

तुझा चेंडू कुठें आहे? साखरेचें तें मांजर कुठें आहे? ज्याचें मुंडकें मोडलेलें आहे तें लहानसें जनावर कुठें आहे? तुझ्या अंतःकरणरूपी आरशावर अभिलाषेची धूळ बसलेली नव्हती. तूं डोळे उघडलेस आणि लगेच अभिलाषेची ठिणगी चमकूं लागली.

टोंक (६) वस्तु (७) निरुपद्रवी (८) चेंडू (९) साखर (१०) डोकें (११) आरसा (१२) आजाद = स्वतंत्र; ए = विशेषणाचा प्रत्यय; गुबार = धूळ; ए = षष्ठीचा प्रत्यय; आरजू = अभिलाषा; इच्छा; आजादे गुबारे आरजू = अभिलाषेच्या धुरळ्यापासून मुक्त (१३) शरार = ठिणगी; शरारे आरजू = अभिलाषेची ठिणगी

हाथ की जुंविश^{१४} में तर्जे^{१५} दीद^{१६} में पोशीदा^{१७} है
 तेरी सूरत^{१८} आरजू भी तेरी नौजाईदा^{१९} है
 ज़िन्दगानी है तेरी आज़ादे^{२०} कैदे^{२१} इम्तियाज़^{२२}
 तेरी आँखोंपर हुवेदां है मगर कुदरत^{२३} का राज़े
 जब किसी शै^{२४} पर विगडकर मुझसे चिल्लाता है तू
 क्या तमाशों है रही कागज़से मन^{२५} जाता है तू
 आँह! इस आदत^{२६} में हमआहंग^{२७} हूँ मैं भी तेरा
 तू तलव्वुन^{२८}-आशना, मैं भी तलव्वुन-आशना
 आरज़ी^{२९} लज्ज़त^{३०} का शैदाई^{३१} हूँ, चिल्लाता हूँ मैं
 जल्द आ जाता है गुस्सा, जल्द मन जाता हूँ मैं
 मेरी आँखोंको लुभा^{३२} लेता है हुस्ने^{३३} ज़ाहिरी^{३४}
 कम नहीं कुछ तेरी नादानी^{३५} से नादानी मेरी
 तेरी सूरत गाइ^{३६} गिरियाँ^{३७} गाह खन्दाँ^{३८} मैं भी हूँ
 देखनेको नौजवाँ^{३९} हूँ, तिफ़ले^{४०} नादाँ मैं भी हूँ

(१४) हालचाल (१५) तर्ज = दंग, पद्धत; ए = षष्ठीचा प्रत्यय, दीद = पाहाणें;
 दृष्टि; तर्जेदीद = पाहाण्याची पद्धत (१६) लपलेला (१७) प्रमाणें (१८) नौ
 जाईदा = नवजात; नुकतीच जन्मलेली (१९) आज़ाद = स्वतंत्र; ए = षष्ठीचा
 प्रत्यय; कैदे = बन्धन; इम्तियाज़ = तारतम्य, विवेक; आज़ाजे कैदे इम्तियाज़ =
 तारतम्याच्या बन्धनापासून मुक्त (२०) जाहीर; व्यक्त (२१) निसर्ग (२२) रहस्य
 (२३) वस्तु (२४) गंमत (२५) मन जाना = समजूत पडणें (२६) अरेरे!
 (२७) संवय (२८) हम = सम, समान; आहंग = स्वर; हम आहंग = सुसंवादी,

तुझ्या हाताच्या हालचालीत आणि तुझ्या दृष्टीत तुझी अभिलाषा दडलेली आहे. तुझ्याप्रमाणेच तुझी अभिलाषाहि नवजातच आहे. तुझे जीवन तारतम्याच्या बंधनापासून मुक्त आहे. परंतु तुझ्या डोळ्यांतून निसर्गाचे रहस्य प्रकट होत असते.

जेव्हा एखाद्या वस्तूवर चिडून तू माझ्यावर ओरडतोस तेव्हा एखाद्या रदी कागदानेहि तुझे समाधान होतें, ही किती गमतीची गोष्ट आहे. तुझ्या या संवयीमध्ये मीहि तुझा साथीदार आहे. तू जसा चंचल आहेस, तसाच मीहि आहे. मला तात्पुरतें सुख मोहून टाकतें आणि मी तुझ्या प्रमाणेच ओरडतो. मलाहि फार लौकर राग येतो व माझी समजूत लागलीच पडते. माझ्या डोळ्यांना बाह्य सौंदर्य भुरळ पाडतें. तुझ्या अज्ञपणाहून माझा अज्ञपणा कांहीं कमी नाहीं. तुझ्याच प्रमाणे मीहि कधीं रडूं लागतो तर कधीं हंसूं लागतो. मी दिसायला जरी तरुण असलों तरी मीहि तुझ्यासारखाच अज्ञानी मुलगा आहे.

साथी (२९) तलवुन = चांचल्य; आशना = परिचित; तलवुन आशना = अस्थिर वृत्तीचा (३०) तात्पुरता (३१) स्वाद; सुख (३२) आसक्त (३३) लुभा लेना = मोहित करणे (३४) हुस्न = सौंदर्य; ए = विशेषणाचा प्रत्यय; जाहिरी = बाह्य; हुस्ने जाहिरी = बाह्य सौंदर्य (३५) नादानी = अज्ञता; मूर्खता (३६) गाह...गाह = कधी...कधी (३७) रडणारा (३८) हंसणारा (३९) तरुण (४०) तिफले = बालक; ए = विशेषणाचा प्रत्यय; नादाँ = अज्ञानी; तिफले नादाँ = अज्ञ बालक.

हिन्दोस्तानी^१ बच्चोंका^२ कौमी^३ गीत

चिश्तीने^४ जिस ज़मीं^५ में पैग़ामे^६ हक़ सुनाया
नानक^७ ने जिस चमन^८ में वहदत^९ का गीत गाया
तातारियों^{१०} ने जिसको अपना वतन^{११} बनाया
जिसने हिजाज़ियों^{१२} से दश्ते^{१३} अरब^{१३} छुड़ाया

मेरा वतन वही^४ है, मेरा वतन वही है ॥ १ ॥

यूनानियों^{१५} को जिसने हैरान^{१६} कर दिया था
सारे जहाँ^{१७} को जिसने इल्मो^{१८} हुनर^{१८} दिया था
मिट्टी^{१९} को जिसकी हक^{२०} ने ज़र^{२१} का असर^{२२} दिया था
तुकों^{२३} का जिसने दामन^{२४} हीरों से भर दिया था

मेरा वतन वही है. मेरा वतन वही है ॥ २ ॥

---

(१) भारतीय (२) मुलांचें (३) राष्ट्रीय (४) हज़रत ख्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती, अजमेरी. इसवी सनाच्या बाराव्या शतकांत भारतांत आलेले इराकी साधु व धर्म-प्रचारक. भारतांत मुस्लिम धर्माचा प्रसार करण्याचें फार मोठें श्रेय यांना आहे. यांची समाधि (दर्गा) अजमेर (राजस्थान) येथें आहे. (५) जमीन (६) पैग़ाम= संदेश; ई किंवा ए = षष्ठीचा प्रत्यय; हक = सत्य. पैग़ामे हक = सत्याचा संदेश; ईश्वरी संदेश. (७) शिखांचे गुरु नानक (८) बाग (९) एकेश्वरवाद (१०) तातार किंवा तार्तर = रशियन व चिनी साम्राज्यांतील तुर्की उत्पत्तीच्या रहिवाशांना ता तार असें नांव आहे. बाबर, हुमायून, अकबर वगैरे मुगल लोकांना उद्देशून येथें हा शब्द वापरला आहे. [चंगेजखानाच्या पूर्वी फक्त तुर्कस्तानांतील लोकांना ' तातार ' असें म्हणत. चंगेजखानानंतर मंगोलिया व मध्य आशिया या भागांत राहाणाऱ्या सर्वच लोकांना ' तातार ' असें म्हणण्यांत येऊं लागलें.]

भारतीय बालकांचें राष्ट्रीय गीत

ज्या भूमींत ख्वाजा मुईनुदीन अजमेरी (चिश्ती) या संतांनीं सत्याचा संदेश दिला, ज्या वागेंत गुरु नानकांनीं एकेश्वरवादाचे गीत गायिलें, तार्तर लोकांनीं जिला आपली मातृभूमि बनविलें आणि जिनें अरवांना आपला रेटाड मुख्ख सोडायला लावलें तीच माझी मातृभूमि, तीच माझी मातृभूमि.

ग्रीक लोकांना जिनें चकित करून सोडलें, जिनें साऱ्या जगाला ज्ञान आणि कला दिल्या, जिच्या मातीला ईश्वरानें सौन्याचे गुण दिले आणि तुर्कांची झोळी जिनें हिऱ्यामोल्यांनीं भरून टाकली तीच माझी मातृभूमि, तीच माझी मातृभूमि.

---

(११) मातृभूमि (१२) हिजाज़ = अरबस्तान; हिजाज़ी = अरब लोक (१३) दस्त = जंगल, वैराण भूमि; ए = षष्ठीचा प्रत्यय; अरब = अरबस्तान; दस्ते अरब = अरबस्तानची वैराण भूमि. अरब लोक फार पूर्वीपासून व्यापाराच्या व ज्ञानाच्या निमित्तानें भारतांत येत असत. (१४) तेंच, तीच. (१५) यूनान = ग्रीस; यूनानी = ग्रीक लोक (१६) आश्चर्यचकित. [पूर्वीच्या काळीं भारतानें विज्ञानाच्या क्षेत्रांत इतकी प्रगति केलेली होती की त्या क्षेत्रांत अग्रेसर असलेले ग्रीक लोक ती प्रगति पाहून थक्क होत.] (१७) जग (१८) इल्म = विद्या + व + हुनर = कला (१९) माती (२०) ईश्वर (२१) सोने (२२) प्रभाव (२३) तुर्कस्तानांत व तुर्की साम्राज्यांत राहाणाऱ्यांना तुर्क ही संज्ञा आहे. या तुर्कांनीं दहाव्या शतकाच्या अखेरीस भारतावर स्वाऱ्या करण्यास सुरुवात केली. सबक्तगीन, अल्लतगीन, तैमूरलंग, महमूद गझनवी हे सर्व तुर्क होते. (२४) पदर

टूटे थे जो सितारे^{२५} फारस^{२६} के आसमाँ^{२७} से
 फिर ताव^{२८} दे के जिसने चमकाये कहकशाँ^{२९} से
 वहदत^{३०} की लै^{३०} सुनी थी दुनिया ने जिस मकाँ^{३१} से
 मीरे^{३२} अरब^{३२} को आयी ठंडी हवा^{३३} जहाँ से

मेरा वतन वही है, मेरा वतन वही है ॥ ३ ॥

बन्दे^{३४} कलीम^{३५} जिसके, परबत जहाँके सीना^{३६}
 नूहे^{३७} नबी^{३७} का आकर ठैरा^{३८} जहाँ सफ़ीनाँ^{३९}
 रफ़अत^{४०} है जिस ज़मीं की बामे^{४१} फलक^{४१} का जीना^{४२}
 जन्नत^{४३} की जिन्दगी है जिसकी फ़िज़ाँ में जीनाँ

मेरा वतन वही है, मेरा वतन वही है ॥ ४ ॥

(२५) तारे (२६) इराण (२७) आकाश (२८) उष्णता; दीप्ति; (२९) आकाश-
 गंगा. [पारशी लोकांचा मुसलमानांकडून धार्मिक बाबतींत छळ होऊं लागल्यामुळें
 त्यांना आपल्या धर्माच्या रक्षणासाठी इराणांतून बाहेर पडावें लागलें. इ. स.
 ७६६ मध्ये ते दीव बंदरांत उतरले व इ. स. ७८५ साली ते संजाण येथें
 स्थायिक झाले, तेव्हां तेथील राजानें त्यांना उदार मनानें आश्रय दिला.] (३०)
 संगीत; स्वर (३१) स्थान (३२) मीर = सरदार, नायक; ए = षष्ठीचा प्रत्यय;
 अरब = अरबस्तान; मीरे अरब = हजरत मुहम्मद पैगंबर (३३) थंड वारें. [असें
 सांगतात की एकदां प्रार्थना आटोपल्यावर अरबस्तानच्या आग्नेय दिशेकडून म्हणजे
 भारताच्या बाजूने थंडगार वाऱ्याची झळूक आली त्या वेळीं इस्लामचे धर्मसंस्थापक
 हजर मुहम्मद पैगंबर हे म्हणाले, “ ज्या हिंदुस्तान देशावरून इतकी पवित्र हवा
 आली तेंच परमेश्वराचे प्रेषित, साधुसंत अवश्य राहात असले पाहिजेत.”]
 (३४) सेवक; रहिवासी (३५) मोझेस (कलीम = बोलणारा, मोझेस यांचें
 परमेश्वराशी बोलणें झालें होतें.) यहूदी धर्माचे संस्थापक. यांची कथा बायबलच्या
 ‘ जुन्या करारांत ’ (Old Testament मध्ये) आहे. यांनी अब्राहमच्या

इराणच्या आकाशांतून जे तारे (पारशी) निर्वासित झाले त्यांना पुन्हां (प्रेमाची व आत्मीयतेची) ऊब देऊन जिनें आपल्या आकाश-गंगेंत (प्रेम सरितेंत) आश्रय दिला, ज्या ठिकाणाहून एकेश्वरवादाचें संगीत जगानें ऐकलें, आणि ज्या ठिकाणचा शीतळ वारा मुहम्मद पैगंबरांना मिळाला तीच माझी मातृभूमि, तीच माझी मातृभूमि.

ज्या ठिकाणचे रहिवासी मोझेसप्रमाणें साक्षात्कारी आहेत, जेथील पर्वत ' सीना ' पर्वताप्रमाणें पवित्र आहेत, ' नूह ' या प्रेषिताची होडी प्रलयकालांत ज्या ठिकाणीं येऊन सुरक्षितपणें थांबली होती, जेथील जमिनीची उंची म्हणजे जणूं स्वर्गाचा जिना आणि जेथील वातावरणांत जगणें म्हणजे स्वर्गीय जीवन आहे तीच माझी मातृभूमि, तीच माझी मातृभूमि.

वंशजांना ईजिप्तच्या राजांच्या (फारोहांच्या) गुलामगिरीतून मुक्त करून त्यांना पॅलेस्टाइनची भूमि दिली व त्यांना दहा धर्माज्ञा (Ten Commandments) सांगितल्या. (३६) सीना किंवा सिनाई नांवाचा पवित्र पर्वत. या पर्वतावर हजरत मोझेस (मूसा) यांच्याशी ईश्वरानें संभाषण केलें होतें असें म्हणतात. (३७) नूह = नोहा नांवाचे प्रेषित. ए = संबंधसूचक प्रत्यय; नबी = प्रेषित (३८) ठहरा = थांबला; लागला. (३९) नौका [यहुदी, ख्रिश्चन आणि मुसलमान यांच्या समजुतीनुसार नूह (NOHA) नांवाच्या प्रेषितांच्या काळीं एक भयंकर वादळ होऊन महापूर (प्रलय) आला होता. तेव्हां नूह यांनी एक नौका बनवून तिच्यांत सर्व प्रकारच्या प्राण्यांची एक एक जोडी (नर-मादी) ठेवली. ही नौका वांचली आणि या जोड्यांमुळें जगाची वाढ झाली. हे प्रेषित जन्मभर ईश्वर प्रेमानें विह्वल होऊन अश्रु टाळीत होते. म्हणून त्यांना ' नूह ' म्हणजे ' रडणारे ' असें नांव पडलें अशी आख्यायिका आहे.] (४०) उंची (४१) वाम = माडी; ए = षष्ठीचा प्रत्यय; फलक = आकाश; वामे फलक = आकाशाची माडी (४२) जिना (४३) स्वर्ग (४४) वातावरण (४५) जगणें.

तराना-ए-हिन्दी^१

सारे जहाँ से अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा
 हम बुलबुलें हैं इसकी, यह गुलिस्ताँ^२ हमारा
 गुर्बत^३ में हों अगर हम, रहता है दिल वतन^४ में
 समझो वहीं हमें भी दिल हो जहाँ हमारा
 परबत^५ वो सबसे ऊँचा, हमसायाँ आसमाँ का
 वह संतरी^६ हमारा, वह पासवाँ^७ हमारा
 गोदीमें^८ खेलती हैं इसकी हज़ारों नदियाँ
 गुलशन^९ है जिनके दमसे^{१०} रश्के जिनाँ^{११} हमारा
 ऐ आवे रूदे गंगाँ ! वो दिन हैं याद तुझको
 उतरा तेरे किनारे जब कारवाँ^{१२} हमारा
 मज़हब^{१३} नहीं सिखाता आपसमें बैर^{१४} रखना
 हिन्दी हैं हम, वतन है हिन्दोस्ताँ हमारा
 यूनानो^{१५} मिस्त्रो^{१६} रूमाँ^{१७} सब मिट गये^{१८} जहाँ से
 अबतक मगर है बाकी नामोनिशाँ^{१९} हमारा
 कुछ बात है कि हस्ती^{२०} मिटती नहीं हमारी
 सदियों^{२१} रहा है दुश्मन दौरे ज़माँ^{२२} हमारा
 इक़बाल कोई महरम^{२३} अपना नहीं जहाँमें
 मालूम^{२४} क्या किसीको दर्दे निहाँ^{२५} हमारा

(१) तराना = गाणें, गीत; ए = चा, ची, चें; हिन्दी = हिन्दचा रहिवासी;
 भारतीय तराना ए हिन्दी = हिन्दी लोकांचें गीत. भारतीयांचें गीत.

(२) बाग (३) परदेश (४) स्वदेश; मातृभूमि (५) पर्वत (६) शेजारी
 (७) आकाश (८) रक्षक (९) पहारेकरी (१०) मांडीवर (११) बाग
 (१२) जिनके दमसे = ज्यांन्यामुळें (१३) रश्क = हेवा; ए = चा; ची, चें;
 जिनाँ = स्वर्ग; रश्के जिनाँ = स्वर्गालाहि हेवा वाटेल असा (१४) आब = पाणी;

भारतीयांचें गीत

साऱ्या जगांत आमचा हिन्दुस्तान चांगला आहे. हा आमचा बगीचा असून आम्ही या बागोतील बुलबुल आहोंत. आम्ही परदेशांत असलों तरी आमचें हृदय या स्वदेशांतच असतें. जेथें आमचें अन्तःकरण असेल तेथेंच आम्ही आहोंत असें समजा. आकाशाचा शेजारी असलेला तो सर्वांत उंच पर्वत, हिमालय, आमचा रक्षक व पहारेकरी आहे. या भारताच्या मांडीवर हजारां नद्या खेळत असतात. त्यांच्यामुळे आमचा हा बगीचा स्वर्गालाहि हेवा वाटावा असा सुंदर बनलेला आहे. हे प्रवाहिनी गंगे, तुङ्ग्या कांठीं आम्हां आर्यांचा तांडा उतरला ते दिवस तुला आठवतात काय? खरा धर्म हा आपसांत वैर करण्यास शिकवीत नाही. आम्ही हिन्दी आहोंत आणि हिन्दुस्तान ही आमची मातृभूमि आहे. ग्रीस, ईजिप्त व रोम हे जगांतून नाश पावले. परंतु आमची नांवनिशाणी मात्र अद्यापि शिल्लक आहे. शतकानुशतकें कालचक्रानें आमच्याशीं वैर केलें; तरीहि आमचें अस्तित्व नष्ट होत नाही, ही कांही मामुली गोष्ट नव्हे.

इकबाल म्हणतात, जगांत आमचा कोणी मित्र नाही; त्यामुळे आमचें झांकलेलें दुःख कोणाला माहित असणार ?

ए = चा, ची, चें; रुद = नदी; आबे रुदे गंगा = हे प्रवाहिनी गंगे ! (१५) तांडा; काफिला (१६) धर्म (१७) वैर (१८) यूनान = ग्रीस; यूनान + व = यूनानो (१९) मिस्र = ईजिप्त (२०) रूमा = रोम (२१) नाश पावले (२२) नांव-निशाणी (२२) अस्तित्व (२४) शतकानुशतकें (२५) दौर = चक्र; ए = चा, ची, चें; जमाँ = काल; दौरे जमाँ = कालचक्र (२६) जिवलग मित्र; जवळचा नातेवाईक (२७) माहीत (२८) दर्द = दुःख, ए = विशेषणाचा प्रत्यय; निहाँ = लपलेलें; गुप्त; दर्देनिहाँ = झांकलेलें दुःख.

नया शिवाला^१

सच कह दूँ ऐ बिरहमन^२! गर^३ तू बुरा न माने
तेरे सनमकदों^४ के बुत^५ हो गये पुराने
अपनोंसे वैर^६ रखना तूने बुतोंसे सीखा
जंगो जदल^७ सिखाया वाइर्ज^८ को भी खुदाने
तंग^९ आ के मैंने आखिर दैरो हरम^{१०} को छोड़ा
वाइज़^{११} का वाज़^{१२} छोड़ा, छोड़े तेरे फिसाने^{१२}

पत्थरकी मूरतों^{१३} में समझा है तू खुदा है ।

खाके वतन^{१४} का मुझको हर ज़रा^{१५} देवता है ॥१॥

आ गैरियत^{१६} के परदे^{१७} इक बार फिर उठा दें
बिहूडों^{१८} को फिर मिला दें, नक्शो दुई^{१९} मिटा दें
सूनी^{२०} पडी हुई है मुद्दतसे^{२१} दिलकी वस्ती^{२२}
आ इक नया शिवाला इस देस^{२३} में बना दें
दुनियाके तीरथोंसे^{२४} ऊँचा हो अपना तीरथ
दामाने आसमाँ^{२५} से इसका कलस^{२६} मिला दें
हर सुबह^{२७} उठके गाये मंतर^{२८} वो मीठे मीठे
सारे पुजारियों को मै^{२९} पीतकी^{३०} पिला^{३१} दें!

शकती भी शानती भी भगतोंके गीतमें है ।

धरती के वासियों^{३२} की मुकती पिरितमें है ॥ २ ॥

- (१) मंदिर (२) ब्राह्मण (३) जर (४) सनमकदा = मंदिर; मूर्तिपूजेचें स्थान
(५) मूर्ति (६) वैर (७) जंग = युद्ध; ओ = व; जदल = लड़ाई (८) धर्मोपदेशक
(९) तंग आना = द्रासून, कंटाळून जाणें (१०) दैर = मंदिर; ओ = व; हरम =
मशीद (११) उपदेश (१२) कथा (१३) मूर्ति (१४) खाक = धूल; ए = चा,
ची, चैं; वतन = मातृभूमि [मातृभूमीची माती] (१५) कण (१६) परकेपणा,
दुजाभवि (१७) पडदे (१८) बिहूडे = विभक्त झालेले; दूर गेलेले (१९) नक्श =

नवें मंदिर

हे ब्राह्मणा, जर तूं रागावणार नसशील तर मी तुला एक खरी गोष्ट सांगतो. तुझ्या देवळांतील मूर्ती जुनाट झाल्या आहेत. त्या मूर्तींकडून तूं आपल्याच लोकांशीं वैर करायला शिकला आहेस. आणि परमेश्वरानें धर्मोपदेशकालाहि भांडणतंटा व मारामान्या करण्यास शिकविलें आहे. अखेरीस या सान्या प्रकाराला विटून मीं मंदिर व मशीद यांचा नाद सोडला; धर्मोपदेशकाच्या उपदेशाकडे कानाडोळा केला आणि तुझ्या कथाकहाण्यांकडे दुर्लक्ष केलें. तुला वाटतें कीं दगडाच्या मूर्तींमध्ये देव आहे; परंतु माझ्या दृष्टीनें माझ्या^१ मातृभूमीचा प्रत्येक कण हाच देव आहे.

ये, आतां पुनः एकदां आपण परकेपणाचे आडपडदे दूर सारूं; एकमेकांपासून दूर गेलेल्यांना एकत्र आणून भेटवूं आणि परकेपणाचें चिन्हहि पुसून टाकूं. फार दिवसांपासून हृदयाची वस्ती ओस पडली आहे. ये, आतां या देशांत एक नवें (प्रेम-) मंदिर उभारूं. जगांतील इतर तीर्थापेक्षां आपलें हें तीर्थ अधिक उच्च होवो. आपण याचा कळस अस्मानाला भिडवून देऊं. रोज पहांटे उठून आपण मधुर मंत्र गाऊं आणि सर्व पुजाऱ्यांना प्रीतीची मदिरा पाजूं. भक्तांच्या गीतांमध्ये शक्तिहि असते नि शांतिहि असते. या पृथ्वीतलावरील लोकांची मुक्ति प्रीतीमध्ये आहे.

ठसा, छाप; ए = चा, ची, चें; दुई = द्वैत, दुजाभाव [दुजाभावाची खूण] (२८) रिकामी; ओस (२१) फार दिवसांपासून (२२) वस्ती (२३) देश (२४) तीर्थांहुन (२५) दामान = पदर; ए = चा, ची, चें; आसमाँ = आकाश [आकाशाचा पदर] (२६) कळस (२७) सकाळ (२८) मंत्र (२९) मदिरा (३०) प्रीतीची (३१) पिलाना = पाजणें (३२) बासी = निवासी.

IRBK-0108127

IRBK-0108127